

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI**

**OSMANLI ARŞİV VESİKALARINA GÖRE
OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİ (1914-1918)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan:
Mustafa ARIKAN**

**Danışmanı:
Prof. Dr. Vahdet KELEŞYILMAZ**

Ankara-2010

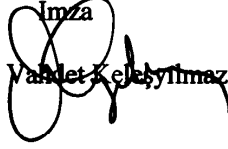
ONAY

Mustafa Arıkan tarafından hazırlanan “Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı-İran İlişkileri (1914-1918)” başlıklı bu çalışma, 01/07/2010 tarihinde yapılan savunma sonucunda (oy birliği/oy çokluğu) ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilimdalı Türkiye Cumhuriyeti Tarih Bilim Dalı’nda yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

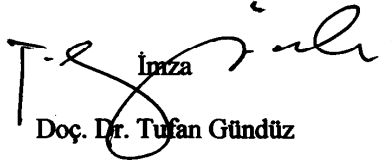

İmza

Prof. Dr. Seyit Sertçelik

Prof. Dr. Valdet Keleşimaz

İmza

Doç. Dr. Tufan Gündüz

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, Birinci Dünya Savaşı'na İttifak bloku içinde dâhil olan Osmanlı Devleti ile tarafsızlığını ilân etmesine rağmen Rus ve İngiliz işgâli altında bulunan İran arasındaki ilişkiler, daha çok Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Hariciye Nezareti Siyasî Kısım belgeleri üzerinden incelenmeye çalışılmıştır.

Gerek iki devlet arasındaki mezhep farkından ve gerekse de Rusya ve İngiltere bağlantılı faaliyetlerden dolayı Harb-i Umûmî içinde Osmanlı ve İran arasındaki ilişkiler hayli karmaşık bir seyir takip etmiştir. Durumun böyle olmasının en önemli sebeplerinden biri de bu dönemde İran'ın, adeta Osmanlı Devleti'nin takip ettiği ittifak-ı İslâm siyasetinin tatbik edilmeye çalışıldığı bir laboratuvar gibi olmasıdır. Almanya ve Osmanlı devletlerinin cihad-ı mukaddesi Hindistan'a yayma teşebbüsleri, başarıya ulaşmak için İran'ın elde edilmesine muhtaçtır. Bu sebeple iki devlet İran coğrafyasında pek çok faaliyette bulunacaklar, ancak kesin bir başarı elde edemeyeceklerdir. Başarısızlığın sebebi, büyük ölçüde İran'ı kontrol altına almış olan İngiltere ve Rusya'nın mukavemetleridir; ancak en az bunun kadar önemli olan bir diğer sebep de, Osmanlı ve Almanya'nın İran siyasetlerindeki çatışmalardır.

Bu tezin giriş bölümünde, bir dünya harbinin patlamasına sebep olan gelişmeler ele alınarak, bu gelişmelerin Osmanlı ve İran devletleri üzerindeki etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Birinci bölüm, muharip devletlerin savaş stratejileri ile siyasî hedeflerine ve İran'ın bu noktadaki önemine ayrılmıştır. Bu arada bölümün hemen başında, İran'ın içinde bulunduğu siyasî, iktisadî ve askerî şartlara değinilmiştir. İkinci bölümde Osmanlı Devleti'nin İran'a yönelik faaliyetleri; Almanya, Rusya ve İngiltere bağlantılarıyla birlikte incelenmiştir. Üçüncü bölüm ise, Rusya'nın savaş kabiliyetini sarsan ve neticede tamamen savaştan çekilmesine sebep olan

Mart ayaklanmalarıyla Bolşevik İhtilâli'nden sonra yaşanan gelişmelerden oluşmaktadır.

Yukarıda da belirtildiği üzere bu çalışma, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeler kullanılarak hazırlanmıştır. Burada arşiv vesikalarıyla ilgili olarak bir hususun altını çizmekte fayda vardır. Çalışmada referans vermiş olduğumuz belgeler, büyük ölçüde İran'da görevli memurların Hariciye Nezareti'ne göndermiş olduğu telgraf ve raporları muhtevîdir. Bu belgeler kimi zaman sadece birkaç cümleden ibaret kalabiliyorken, kimi zaman onlarca sayfa olabilmektedir. Her hâlükârda belgeler, arşivde bir "Dosya Numarası" ve bir "Gömlek Numarası" altında muhafaza edilmektedir; gömleklerin altındaki her bir belge sayfası için ayrıca fihrist numarası verilmemiştir. Bu sebeple tez içinde, bazı durumlarda aynı belge birkaç farklı konunun açıklanmasında kullanılmıştır.

Son olarak tezin yazım aşamasında her zaman yanımda bulunan ve bu tezin ortaya çıkmasında büyük emeği olan kıymetli hocam Prof. Dr. Vahdet Keleşyılmaz'a verdiği destek için şükranlarımı sunuyorum.

Mustafa ARIKAN
Ankara 2010

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI BAŞLARINDA İRAN'IN DURUMU VE OSMANLI- İRAN İLİŞKİLERİNİ ŞEKİLLENDİREN TEMEL YAKLAŞIMLAR

1.1- İran'ın Durumu.....	9
1.1-1) Siyasî Durum	9
1.1-2) Toplumsal ve Ekonomik Durum	12
1.1-3) Askerî Durum.....	15
1.2- İran'ın Tarafsızlığı ve Savaş Stratejileri Açısından Önemi	17
1.2-1) İran'ın Tarafsızlık Politikası.....	17
1.2-2) İran'ın Savaş Stratejileri Açısından Önemi.....	19
1.3- İran'a Yönelik Yaklaşım ve Faaliyetler	23
1.3-1) İtilâf Devletlerinin İran'a Yönelik Siyaseti	23
1.3-2) İttifak Devletlerinin İran'a Yönelik Siyaseti.....	27
1.3-2-1) Almanya'nın İran Siyaseti	27
1.3-2-2) Osmanlı Devleti'nin İran Siyaseti	30
1.3-2-2-1) İran'daki Osmanlı Memurlarının Durumu	32
1.3-3) Devletlerin İran Siyasetinde Muhatap Aldığı Kişi ve Gruplar.....	34

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞDAT'IN DÜŞMESİNE KADAR OLAN DÖNEMDE İRAN'DA YAŞANAN GELİŞMELER

2.1- Osmanlı ve Alman Devletlerinin İran-Afganistan Planları	38
2.1-1) İran'a Gönderilen Seferî Kuvvetler	41
2.1-2) Bir İran Ordusu Teşkil Etme Girişimleri	45
2.1-3) Osmanlı-Alman Rekabeti ve Almanların İran'daki Müstakil Faaliyetleri.....	48
2.2- Rusların İran'ın Kuzeyini İşgâli	55
2.2-1) Rus İlerleyişi Karşısında Osmanlı ve Almanya Devletlerinin Tutumu.....	55
2.2-2) Almanya'nın İran Siyasetindeki Değişiklik.....	58
2.2-3) Rus İleri Harekâtının Kutulamare Kuşatmasıyla Bağlantısı.....	60
2.3- Kutulamare Zaferinden Sonraki Gelişmeler	63
2.3-1) Almanların İran'a Yönelik Harekât Talepleri.....	63
2.3-2) XIII. Kolordu Harekâtı.....	65
2.3-2-1) Harekât Hakkındaki Bazı Mütalâalar.....	65
2.3-2-2) XIII. Kolordu Harekâtından Sonra Yaşanan Gelişmeler.	67
2.3-2-3) XIII. Kolordu Kumandanı Ali İhsan Sabis'in İran Raporu.	71

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUSYA'DAKİ MART AYAKLANMASI VE BOLŞEVİK İHTİLÂLİ'NDEN SONRA YAŞANAN GELİŞMELER

3.1- Rus Ordusunun Durumu	76
3.2- Rusya'nın Savaştan Çekilmesi.....	82

3.2-1) Brestlitovsk Barışı ve İran	82
3.2-2) Ermeni ve Nasturilerin Durumu	84
3.3- İran'da Rusların Boşalttıkları Yerleri Ele Geçirme Mücadelesi	86
3.3-1) İngiliz Faaliyetleri	86
3.3-2) Osmanlı Faaliyetleri	87
3.3-3) Yeniden Alevlenen Osmanlı-Alman Rekabeti	91
SONUÇ	93
KAYNAKÇA	97
EKLER	107
ÖZET	112
ABSTRACT	113

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.	: Dosya Numarası
G.	: Gömlek Numarası
HR.SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasî Kısım
K.	: Kısım
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
vd	: ve diğerleri

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı içinde, iki komşu devlet olan Osmanlı ve İran arasındaki ilişkiler, tarihî açıdan oldukça ilgi çekici bir konudur. Bununla beraber, söz konusu ilişkilerin bihakkın incelenebilmesi için sosyolojik bir arka plana, siyasî, askerî ve stratejik açılardan geniş bir perspektife ihtiyaç vardır.

1914 yılında ilk dünya harbi patladığında, Osmanlı ve İran, esas itibarla yayıldıkları coğrafyaların kaderlerini, birbirine benzer süreçler yaşayarak geride bırakmışlardı. Her iki devletin yaşadığı tarihî süreç de büyük ölçüde kendi inisiyatiflerinin ve toplumsal insicamlarının bir mahsûlü olmaktan uzaktı. Zira dünya ölçeğinde yaşanan gelişmeler, bu duruma müsaade etmeyecek bir tarzda ortaya çıkmıştı. Neydi bu gelişmeler ve dünyayı nasıl etkilemişti?

18. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşen iki büyük olay, Fransız İhtilâli ve sanayi inkılâbı, dünyayı o güne kadar olduğundan bambaşka bir yer yapmıştır. Fransız İhtilâli, cârî bütün toplumsal dinamikleri ve siyasî gelenekleri köklü bir dönüşüme uğratarken; İngiltere'den başlayarak yayılan sanayileşme ise hem fertleri hem toplumları ve hem de bütün uluslararası ilişkileri temelden etkilemiştir. Bilimsel bilginin teknolojiye dönüştürülmesiyle ortaya çıkan sanayileşme, ilk ve esas itibarla insanın tabiatla olan ilişkilerini şekillendirmiştir. Fakat fertler üzerinde oluşan bu tesir, aynı anda toplumsal yapılara ve uluslararası ilişkilere de yansımıştır. Birinci Dünya Savaşı'na giden süreci değerlendirmeden önce, sanayileşmeyle birlikte yaşanan büyük dönüşüm ve bunun uluslararası siyasete olan etkileri üzerinde kısaca durmakta yarar vardır.

Avrupa'nın, bilhassa dokuma ve maden sanayilerinin ortaya çıkardığı üretim fazlası, yavaş yavaş hareketlenen ve zamanla bütün dünyayı etkisi altına alan devasa bir iktisadî çarkın dönmeye başlamasına neden olmuştur. Bu çarkın dönmesi ise, iki temel unsura dayanmaktadır. Bu unsurlardan ilki, üretim fazlası malların eritileceği pazarlardır. İkinci unsur, Avrupa kıtasında

topraktan ve toprak altından elde edilemeyen hammaddelerin ve gıdanın temini hususudur. Bu iki temel unsur, Avrupa'nın, diğer kıtalarla ticaretini geliştirmek için devamlı çaba göstermesine sebep olacaktır.¹

Esas itibarla sınaî üretim sahiplerinin, sistemin devamı için şöyle bir aritmetik kurduğu söylenebilir: Dünyanın en ucuz piyasalarından hammadde temin edip, mamüllerini en pahalı piyasalarda satmak; üretim maliyetlerini düşük tutup, satış fiyatlarını yükseltmek; en az yatırımla en yüksek getirileri temin etmek.² Bu üretim-tüketim denklemi, Avrupa'nın maddî hayatının, kendi dışındaki dünyaya gittikçe daha da bağımlı olması sonucunu doğuracaktır. Üretimin devamı için dokuma sanayii Mısır'ın ve Amerika'nın pamuğuna muhtaçtır. Maden sanayii için Amerika Birleşik Devletleri'nin bakırı; Kanada'nın nikeli; Bolivya, Malezya yahut Hollanda sömürgesi adaların (Cava, Sumatra) kalayı; Brezilya'nın manganezi, Osmanlı Devleti'nin kromu vazgeçilemez hammaddelerdir.³

Kuşkusuz, bu ekonomik yayılmada, ulaşım ve iletişim araçlarındaki gelişmelerin hayatî bir payı vardır. 19. yüzyılda, Avrupa kıtasındaki çevre yolları çarpıcı bir şekilde değişmiş ve ulaşım ağı sıklaşmıştır. Buhar gücünün gemilerde ve trenlerde kullanılmaya başlaması, yolculuklarda havaya ve mevsime olan bağımlılığı ortadan kaldırmıştır. Böylece dünya çapında kitlesel bir ulaşım ağı oluşmuştur ki, bu, büyük miktarlarda mal ve insanın, nispeten çok daha kısa sürede ve ucuza, uzak mesafelere taşınmasını sağlamıştır.⁴

Kaba hatlarla çerçevesini çizdiğimiz Avrupa merkezli bu iktisadî sistem, hem uluslar arası dengelere hem de uluslar arası siyasete doğrudan etki etmiştir. Bunun en önemli sebebi, Avrupa fabrikalarının hammaddeye ve pazara olan ihtiyacının, normal ticarî yöntemler yerine siyasî ve askerî müdahalelerle karşılanmaya çalışılmasıdır. Avrupalı üreticiler; temsilciler

¹ Pierre Renouvin, **1. Dünya Savaşı ve Türkiye (1914-1918)**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004, s.13

² Eric Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, Dost Kitabevi, Ankara, 2008, s.73

³ Renouvin, **a.g.e.**, s.137

⁴ Hagen Schulze, **Avrupa'da Ulus ve Devlet**, Çev: Timuçin Binder, Literatür Yayınları, İstanbul, 2005, s.142-143

göndermek, mağaza ve depolar açmakla yetinmek yerine, iktisadî çıkarları için elverişli görünen dünya bölgelerinde kendileri için kolaylıklar sağlanmasını istiyorlardı ve elbette bu da, doğrudan doğruya siyasetin ilgi alanına giriyordu.⁵

Bu şartlar altında, 19. yüzyılın ilk üç çeyreğinde uluslar arası siyaset, Avrupa'nın beş büyük gücü tarafından şekillendiriliyordu: İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya. Dünya barışının korunması ve diğer küçük devletlerin durumu, doğrudan doğruya bu Avrupalı devletler arasındaki güç dengesine bağlıydı.⁶ Şüphesiz, Osmanlı ve İran devletlerinin içinde bulundukları siyasî, iktisadî ve askerî pozisyonlar, dünyadaki bu güç dengesinin tesirinden âzâde değildi. Bilâkis her iki devlet de, bu durumdan ziyadesiyle etkileniyordu.⁷

19. yüzyılın bu güç dengesi içinde İngiltere, uluslar arası siyaseti domine eden devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. İngiltere, dünyada sanayi

⁵ Renouvin, **a.g.e.**, s.13

⁶ William Hale, **Türk Dış Politikası 1774-2000**, Çev. Petek Demir, Mozaik Yayınları, İstanbul, 2003, s. VIII

⁷ Mustafa Zeki Paşa'nın (1849-1914) oğlu ve eski bir diplomat olan Sedat Zeki'nin konu hakkındaki şu değerlendirmeleri hayli ilgi çekicidir: "19. yüzyılda Avrupa, mukayese kabul etmez bir üstünlükle dünyaya hâkim olurken, artık dünyanın neresinde olursa olsun belli başlı her mesele Avrupa hariciyecilerinin ilgi alanına giriyordu. Artık dünyanın küçük büyük her türlü siyasî meselesi Avrupa'nın menfaatleri çerçevesi içinde ya diplomatların masalarında yahut savaş meydanlarında bir neticeye bağlanıyordu. (...) Avrupa'nın dünyayı paylaşma yolunda karşısına çıkan iki engel vardır: Monroe Doktrini ve Rusya. Avrupa'nın taşkın güçlerinin Amerika kıtasına girmelerini engelleyen Monroe Doktrini'dir. Tabîî bu doktrinin sağladığı başarının arkasında İngiliz donanmasının olduğunu da unutmamak gerekir. (...) Rusya, her ne kadar Avrupa'nın bir parçasıymış gibi görünse de, esasta bu görüntü aldatıcıdır. Zira Rusya, Avrupa için hiçbir zaman güvenilir ve iyi niyetli bir devlet olamamıştır. Bunun pek çok sebebi var: Rusya Ortodoks'tur, mutlakîyetçidir, geç ve yavaş sanayileşmiştir... Ama herşeyden önemlisi Rusya'nın yayılma stratejisidir. Diğer devletler için hedef, ticarî pazarlar elde etmektir. Rusya ise toprak ve nüfus peşinde koşar. (...) Rusya'yla hemhudut olan dört devlet; Osmanlı, İran, Afganistan ve Çin, 19. ve 20. yüzyıllarda ayakta kalabilmişler, Avrupa'nın sömürgesi olmaktan kurtulabilmişlerdi. Bunun böyle oluşunun en mühim amili Rusya'ydı. Tabîî ki Rusya, Amerika Birleşik Devletleri'nin Monroe Doktrini'yle Latin Amerika devletlerine yaptığı gibi bu dört devleti Avrupa sömürsüne karşı koruma altına almamıştır. Rusya'nın isteği, mümkünse bu ülkeleri bir bütün olarak ele geçirebilmek, değilse her birinden birer aslan payı kapabilmektir. İşte Rusya'nın bu tavrıdır ki, Avrupa diplomasisine bir "tamamîyet-i mülkiye" düsturu kazandıracaktır. Avrupa bir yandan adını verdiğimiz bu dört devletin 'tamamîyet-i mülkiye'sini garanti altına alır, diğer taraftan aynı devletlere iktisadî kanallarla hücumla başlar." Cemil Meriç, **Kırk Ambar**, II. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.119 vd.

inkılâbını gerçekleştiren ilk ülke olması ve sahip bulunduğu güçlü donanması sayesinde son derece üstün bir konuma yükselmiştir. Bu üstünlük, sömürgeler elde etme yarışında İngiltere'nin öne çıkmasını sağlamıştır. Nitekim uluslar arası denge, İngiltere'nin, sahip olduğu bu hâkim pozisyonu koruma çabasının bir mahsûlü olarak ortaya çıkmıştır.*

İngiltere için uluslar arası güç dengesinin kendi lehine devamını sağlamak, geleneksel bir dış politika hâline gelmiştir. Bilhassa Napolyon'un Mısır'ı işgâl etme girişimiyle çerçevesi oluşan bu geleneksel politikanın merkezinde, İngiltere için son derece hayatî bir öneme sahip olan Hindistan vardır. İngiltere için esas, İmparatorluk Yolu olarak adlandırılan Hindistan yolunun her zaman açık ve güvende tutulmasını sağlamaktır.⁸

Geleneksel bir politikası ve tarihî hedefleri olan tek büyük güç İngiltere değildir elbette. Rusya, Büyük (Deli) Petro'dan itibaren sıcak denizlere inmek gibi geleneksel bir emele sahipti. Aynı şekilde Fransa da sömürge elde etme konusunda İngiltere ile mücadele hâlindeydi. Kuşku yok ki bu politikaların ortaya çıkardığı gerilimler, tezimizin konusunu oluşturan Osmanlı ve İran devletlerini –ve elbette bunların arasındaki ilişkileri- doğrudan etkileyen bir unsur olmuştur. Zira her iki devlet de, yayıldıkları coğrafya itibariyle, söz konusu devletlerin ve siyasetlerin mücadele sahası konumundadır.

Osmanlı ve İran devletlerinin sahip oldukları coğrafi konum, büyük güçlerin çıkarlarının kesiştiği bir noktadadır. Bu durum her iki devlete de, tek bir büyük gücün baskısını hisseden ülkelerin sahip olmadığı bir esneklik ve avantaj sağlamıştır. Bununla birlikte aynı coğrafi konum, her iki devletin, büyük güçler arasında yaşanan mücadelelerden her zaman uzak

* Burada bir güç dengesinden bahsederken, sınırları ve esasları muayyen bir anlaşmanın var olduğunu iddia etmiyoruz. Elbette bu denge, kendi içinde mücadele ve çatışmaları da barındırmaktadır. William Hale'nin de yukarıda adı geçen eserinde (s.VIII) belirttiği gibi, büyük güçlerden biri, daha güçsüz bir kuvveti ele geçirmeye çalıştığında, dengenin kendi aleyhlerine bozulmasını istemeyen diğer büyük güçler, saldırgana karşı derhal harekete geçmektedir. Denge, politik prensipleri asgarî düzeyde belirlenmiş olan kısa süreli anlaşmalarla oluşmaktadır.

⁸ Bu konuda teferruatlı bilgi için bkz: Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003; Durdu Mehmet Burak, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri**, Babil Yayınları, Ankara, 2004

duramamasına da sebep olmaktadır.⁹ Napolyon'un Mısır'ı ele geçirme teşebbüsü, buna karşı İngiltere ve Rusya'nın meseleye müdahil oluşu bu duruma iyi bir örnektir. Rusya'nın Kafkasya ve Azerbaycan'ı ele geçirmeye çalışması karşısında, İngiltere'nin İran'a destek vermesi de bu cümledendir.¹⁰

Avrupa devletleri arasında var olan bu güç dengesi için 1871 yılı derin bir tarihsel uçurumdur. Zira bu tarihte, Avrupa'nın denge ve kontrol sistemine iki yabancı büyük güç dâhil olmuştur: Almanya ve İtalya. Bilhassa merkezî Avrupa'da büyük bir güç olarak Almanya'nın ortaya çıkışı, doğuda Rusya, batıda İngiltere ve Fransa tarafından ciddi bir tehdit olarak telâkkî edilmiş ve kesin bir tepkiyle karşılanmıştır.¹¹ Kâzım Karabekir'in dediği gibi; siyasetin, yıllar içinde tecelli eden garip cilveleri, 1854'te ortada bir Alman tehlikesi yokken büyük devletleri, Akdeniz'e inmesinden korkulan Rusya'ya karşı Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yanında birleştirmişken; 1871'de Almanya'nın birliğini tamamlayıp güçlü bir biçimde ortaya çıkışından ve Avusturya ile ittifak etmesinden sonra aynı büyük güçler, 1877'de Osmanlı Devleti'ni Rusya karşısında yalnız bırakmışlar ve Almanya'nın yoluna barikat koymak için Balkan hükümetlerinin teşkil edilmesine müsaade etmişlerdir.¹²

Gerçekten de Almanya, bir taraftan yeni teknolojilere dayanan sınaî üretim kapasitesiyle, diğer taraftan sahip olduğu askerî güçle Avrupa'nın eski dengeleri için çok ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Zaten Almanya'nın birliğini tamamlaması Fransa'ya karşı verdiği askerî mücadele sonucunda olmuştur. Dolayısıyla Almanya, daha başlangıçta Fransa aleyhine ve Fransa'ya rağmen bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Almanya, doğuda da Rusya aleyhine güç dengesini bozmuştur. Zira Almanya-Avusturya ittifakı, Balkanlar üzerindeki mücadelede Rusya'nın elini zayıflatmıştır. Almanya'nın ortaya çıkmasıyla oluşan rekabet ise, İngiltere için dış ticaret konusunda olumsuz neticeler doğurmuştur. Almanya'nın yeni teknolojilerle ürettiği sanayi ürünleri,

⁹ Hale, **a.g.e.**, s.XIV

¹⁰ Kafkasya ve Azerbaycan üzerindeki İngiltere bağlantılı Rusya-İran-Osmanlı mücadelesi için bkz: Mustafa Aydın, **Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2005

¹¹ Schulze, **a.g.e.**, s.227

¹² Kâzım Karabekir, **Birinci Cihan Harbi'ne Neden Girdik**, Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s.72

sunulan çeşitlilik ve ödeme kolaylıkları sayesinde bütün dünyada İngiliz mallarıyla rekabet eder hâle gelmiştir.¹³

Bütün bu gelişmeler hızlı bir kutuplaşmayla Cihan Harbi'ne giden yolu açmıştır. Bu arada zikretmemiz gereken önemli olaylardan biri de, Avrupa politikasını doğrudan etkileyen Rus-Japon Savaşı'dır. Bilindiği üzere Rusya, 1854-1856 Kırım Savaşı'nda aldığı yenilginin ardından yeni faaliyet alanı olarak Asya ve Uzak Doğu'ya yönelmişti. Ancak burada da İngiltere'yi karşısında bulmuş ve istediği başarıları temin edememişti. 1905'te aldığı Japonya yenilgisi, Rusya'nın tekrar geleneksel faaliyet alanı olan Avrupa ve Boğazlara dönmesine sebep olmuştur. Bu bölgede ise Almanya'nın oluşturduğu tehdit, Rusya'yla İngiltere'nin 1907 yılında anlaşmaları sonucunu doğuracaktır.¹⁴

1907 İngiliz-Rus antlaşması, İtilâf blokunun oluşmasını sağlarken, aynı zamanda Osmanlı ve İran devletlerinin mukadderâtını da doğrudan etkilemiştir. Zira bu antlaşma ile İran; İngiltere ve Rusya tarafından nüfuz bölgelerine ayrılmıştır.¹⁵ Bu antlaşmaya göre İran'ın kuzeyi Rus, güneyi İngiliz nüfuz bölgesi olarak kabul edilmiştir. Aslına bakılırsa, İran'ın nüfuz bölgelerine ayrılması konusundaki bu İngiliz-Rus antlaşması, Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerinde gittikçe artan kontrolüne ve İran'a sızma teşebbüslerine karşı gösterilen bir tepkidir.¹⁶ Bu yüzdendir ki, Almanya-Osmanlı ilişkileri için ayrı bir parantez açmakta yarar vardır.

Almanya'nın millî birliğini geç tamamlaması, bu devletin sömürge faaliyetlerinde Fransa, Rusya ve bilhassa İngiltere'nin gerisinde kalması sonucunu doğurmuştur. Bu dezavantaj, Almanya'nın farklı bir yayılma stratejisi izlemesine sebep olmuştur. Dünyanın uzak bölgelerinde geleneksel

¹³ Renouvin, **a.g.e.**, s.161

¹⁴ Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, Alkım Yayınevi, 14. Baskı, s.95-96

¹⁵ Karabekir, **a.g.e.**, s.126; İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.24; Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s.108

¹⁶ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s.213

sömürgeci devletlerle başa çıkamayan Almanya, kendisine faaliyet alanı olarak Ortadoğu'yu seçmiştir. Almanya, diğer büyük güçlerin tamamen kontrol altına alamadığı bu bölgeye, Osmanlı ülkesinden geçireceği demiryolu marifetiyle ulaşmayı hedeflemektedir. Almanya, bu hedefe ulaşabilmek için Osmanlı Devleti'ni pek çok açıdan nüfuzu altına almaya çalışmış ve bu konuda da belli bir başarı sağlamıştır.¹⁷ Zira Almanya'nın varlığı, Osmanlı Devleti açısından uluslararası ilişkilerin denge unsuru olarak görülmüştür. Nitekim Osmanlı'nın Harb-i Umûmî'ye girişi de, bu uluslararası dengenin korunması kaygısıyla yakından ilişkilidir. Devleti idare edenler, muhtemel bir Alman mağlûbiyetiyle bu dengenin bozulabileceğinden ve Osmanlı'nın İngiltere ve bilhassa Rusya karşısında yalnız kalabileceğinden korkmaktadırlar.¹⁸ Bu kaygılar ve Almanya'nın savaşı kazanacağına dair ümitler, Osmanlı Devleti'ni Birinci Dünya Savaşı'na sürüklemiştir.

Genel çerçevesini bu şekilde çizebileceğimiz dönemin konjonktürü içinde, şimdi de Osmanlı ve İran ilişkilerinin nasıl bir düzleme oturduğunu ele alarak konuyu bağlayabiliriz. Larcher, kitabının Harb-i Umûmî'de İran harekâtına yönelik faslını açarken; bîtaraf, ulaşılması zor ve kaynakları orta derecede olan İran'ın, muharip devletler arasında askerî olmaktan çok siyasî mücadelelere sahne olduğunu belirtir. İştirak eden kuvvetlerin mevcudunun az, muharebelerin nadir ve az kanlı, neticenin ise hemen daima menfî olduğunu belirten Larcher; İran üzerindeki mücadeleleri şu şâirane satırlarla özetlemektedir:

"... Zaman zaman Almanlar İskender-i Kebir'in izi üzerinden İran'ı dolaşmış, Ruslar Asyaî imparatorluklarından cenûba taşmış, İngilizler evvel

¹⁷ Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz oluşturabilmek için giriştiği faaliyetler hakkında etraflı malûmat için bkz: İlber Ortaylı, **a.g.e.**

¹⁸ Osmanlı idarecileri, devletin savaş hâricinde kalamayacağı konusunda tam bir ittifak hâlinededirler. Bu duruma işaret eder mâlumat için bkz: Cemal Paşa, **Hatıralar**, Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s.120 vd.; Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni**, I. Cilt, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s.23. Konu hakkında Mustafa Kemal'in mütalaaları için bkz: Vahdet Keleşyılmaz, **Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s.32 vd.

*emirde Hint sahrasını tevsî' ve bilâhare şark-ı karîbde çarlara halef olmak için İran'ı kat etmişlerdi. İran, hassaten Osmanlı ittihâd-ı İslâmcılığının Asya müslümanlarını cihad-ı mukaddese sürüklemek için geçmeye teşebbüs ettiği bir köprü ve Türk-Tatar kitleleriyle iltisak peyda etmek için yürümeye gayret ettiği bir yol olmuştur."*¹⁹

Larcher'in ortaya koyduğu bu ifadeler, hakikati tam anlamıyla yansıtır niteliktedir. Gerçekten de İran, Harb-i Umûmî yıllarında, üzerinde büyük siyasî mücadelelerin verildiği bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki, bu coğrafya üzerindeki menfaat hesapları, çoğu kez müttefik devletleri dahi karşı karşıya getirmiştir. Bu uğurda İran'daki çeşitli kişi ve gruplar üzerinden, adeta bir satranç tahtasındaki hamleler misali, siyasî manevralar yapılmıştır. İşte bu çalışma ile ortaya konulmaya gayret edilecek olan ana mesele, İran devletinin etkisiz kaldığı bu coğrafyada, muharip güçlerin aldığı askerî ve siyasî pozisyonlar olacaktır. Elbette bu kapsam dâhilinde olmak üzere, iki müttefik devlet olan Osmanlı ve Almanya'nın, İran siyasetinde nasıl karşı karşıya kaldıkları da yeri geldikçe vurgulanacak bir diğer ana konu olacaktır.

¹⁹ M. Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, II. Cilt, Çev. Mehmet Nihat, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1927, s.404

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI BAŞLARINDA İRAN'IN DURUMU VE OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİNİ ŞEKİLLENDİREN TEMEL YAKLAŞIMLAR

Birinci Dünya Savaşı'nın temel sebebinin hammadde ve pazar paylaşımı olduğunu yukarıda vurgulamaya çalıştık. Dolayısıyla bu büyük savaşta cephe tutan devletler için en önemli dinamiğin, iktisadî kaygıların biçimlendirdiği siyasetler olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı ve İran devletleri ise ne hammaddeye ihtiyaç duyan büyük birer sanayiye sahiptir ne de üretim fazlası mallarını ihraç edebilecek pazarlar aramaktadır. Dolayısıyla bu iki devletin, savaşın sahipleri değil, mağdurları ya da en azından ikinci derecede aktörleri olduğunu rahatlıkla iddia edebiliriz. Şu hâlde Birinci Dünya Savaşı içinde Osmanlı-İran ilişkilerinin aldığı şekli irdelerken, önce tarafsızlığını ilân eden İran'ın durumunu, sonra da büyük güçlerin sahip olduğu stratejilerin bu ilişki üzerindeki etkilerini ele almamız gerekir.

1.1- İran'ın Durumu

1.1-1) Siyasî Durum

İran'ın siyasî durumu iki bağlamda ele alınmalıdır. Birincisi İran'ın uluslararası siyaset arenasındaki durumudur, ikincisi ise İran'ın dâhilî siyasetidir.

İran, 19. yüzyılın başından itibaren Batı nüfuzu altına girmeye başlamıştır. Orta Asya ve Kafkaslar'a doğru yayılan Rusya, İran'ı iki kez mağlup etmiş ve 1813'te Gülistan, 1828'de Türkmençay antlaşmalarını kabule zorlamıştır. Aynı şekilde 18. yüzyıldan beri Basra Körfezi'yle ilgilenen İngilizler, Herat'tan vazgeçmeleri için Kaçarlar'a baskı yapmışlar ve 1857'de Paris Antlaşması'nı dayatmışlardır. Söz konusu antlaşmalar, her iki devleti

İran'a komşu yapmıştır.²⁰ Bu dönemde İran, resmen sömürge yapılarak işgâl edilmiş değildir; ancak Basra Körfezi'ne ulaşmayı hedefleyen Rus sömürgeciliği ile İngilizler'in Hindistan'daki çıkarlarını korumaya çalışan emperyalist stratejisi, bu ülkeyi bir tampon devlet hâline getirmiştir.²¹ Bu kritik konum, İngiltere ve Rusya'nın, İran'ın iç işlerine devamlı müdahale etmelerine sebep olmuştur. Öyle ki, kurulan hükümetlerden devletin idare şekline kadar hemen her dâhilî mesele, bu iki devlet arasındaki mücadelenin bir mahsûlü olarak ortaya çıkmıştır. Bu da gösteriyor ki, İran'daki iç siyaset, uluslararası siyasetten bağımsız bir biçimde ele alınıp değerlendirilemez. İran'daki meşrutî hareketler, bu duruma iyi bir örnek olarak ele alınabilir.

İran, 19. yüzyılı Kaçar hanedanının idaresi altında geçirmiştir. Şevket Süreyya Aydemir'in "monarşik anarşi"²² olarak tanımladığı bu idare, Avrupalılar için "Doğu despotizmi"ni ifade ediyordu. Teorik olarak idare, vergilendirme ve yargılama araçları tamamen şahın tekeli altındaydı. Bütün atamalar, terfiler ve tenzil-i rütbeler şah tarafından karar verilen konulardı. Fakat bu, pratikte karşılığı olmayan bir despotizmdi. Zira İran, düzenli bir bürokrasiden ve ordudan mahrumdu. Dolayısıyla şah, iktidarını aşiret reisleri, dinî liderler, toprak sahipleri ve tüccarlarla paylaşmak zorundaydı.²³

İran'a hâkim olan bu Kaçar monarşisi, 20. yüzyılın başındaki meşrutiyet hareketleriyle sarsılmıştır. Muzafferüddin Şah, toplumun farklı kesimlerinden gelen grupların meşrutiyet taleplerini, 1906 yılında, hasta yatağında kabul etmek zorunda kalmıştır. Muzafferüddin'den sonra tahta geçen Muhammed Ali Şah ise, Rus Kazakları marifetiyle meşrutiyet taraftarlarını bastırıp meşrutî idareyi kaldırmıştır. Bundan sonra İran'da iki sene boyunca devam edecek bir mücadele başlamıştır. 1909 yılına gelindiğinde, Bahtiyarîler Tahran'ı ele geçirmiş, Muhammed Ali Şah'ı firara

²⁰ Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, Çev: Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.50

²¹ Yalçın Sarıkaya, **Tarihî ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008, s.36

²² Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, III. Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985, s.187

²³ Abrahamian, **a.g.e.**, s.12; Aydemir, **a.g.e.** s.188

mecbur etmiş ve Ahmet Şah'ın tahta geçmesini ve meşrutiyetin tekrar ilân edilmesini sağlamışlardır.²⁴ Burada hemen şu kritik soruyu sormamız gerekiyor: İran'da yaşanan bütün bu siyasî hareketler, tamamen toplumsal dinamiklerin şekillendirdiği gelişmeler miydi?

Bizce İran'da yaşanan bu siyasî hareketler elbette bir toplumsal kaynağa dayanıyordu; ancak şüphesizdir ki bu hareketlerin seyri, büyük ölçüde uluslararası ilişkiler ve dengeler tarafından belirleniyordu. Mutlakiyetçi Rusya, meşrutiyet talepleri karşısında şahı destekliyordu. Nitekim yukarıda da belirtildiği gibi Kazak Tugayları vasıtasıyla şaha destek vererek meşrutiyetin 1907'de kaldırılmasını sağlamıştır. İngiltere ise yarı reformist bir politika izliyordu. 1909 yılında Tahran'ı ele geçirip meşrutiyetin tekrar ilânını sağlayan Bahtiyarîler, İngilizlerle işbirliği içindeydi.²⁵ İran'ın bu dönemde nasıl bir baskı altında olduğu, aslında bizatihî şahın sözlerinden anlaşılabilmektedir. Rafael Blaga'nın aktardığına göre²⁶ Nasireddin Şah şöyle demiştir: "Ülkenin kuzeyine gitmek istiyorum, İngiltere sefiri karşı çıkıyor, güneyine gitmek istiyorum, Rusya sefiri karşı çıkıyor... Kahrolsun böyle ülke ki şahı, ülkesinin kuzeyine ve güneyine gidemiyor..."

İran'daki bu karmaşık siyasî atmosfer Birinci Dünya Savaşı boyunca da devam etmiştir. İran, savaşın hemen başında tarafsızlığını ilân etmiş olmasına rağmen adeta bir harp meydanı olmaktan kurtulamamıştır. Muharip güçlerin İran coğrafyasındaki siyasî ve askerî çekişmeleri, İran'daki kargaşanın en önemli sebebi olmuştur. İran'da hükümet, savaş boyunca tarafların askerî başarılarına ve siyasî baskılarına göre sürekli el değiştirmiştir.²⁷

²⁴ Mehmed Kenan, **Büyük Harpte İran Cephesi**, I. Cilt, Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği, Ankara, 1928, s.40

²⁵ Ortaylı, **a.g.e.**, s.23-24

²⁶ Rafael Blaga, **İran Halkları El Kitabı**, Yayınevi ve Yeri Yok, 1997, s.21

²⁷ Touraj Atabaki, "Başkasını Reddederek Kendini Yenilemek: Pan-Türkçülük ve İran Milliyetçiliği", **Orta Asya ve İslâm Dünyasında Kimlik Politikaları**, Derleyenler: William Van Schendel, Erik J. Zürcher, Çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.91-92. İran'daki nüfuz mücadeleleri hakkında daha fazla bilgi için bkz: Barış Metin, "**Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dinî ve Siyasî Nüfuz Mücadeleleri**", Basılmamış Doktora Tezi

1.1-2) Toplumsal ve Ekonomik Durum

Bilindiği üzere Şiîlik, bilhassa Safevîler devrinden itibaren İran'ın sosyal yapısına etki eden en önemli dinamiktir. Nitekim bu mezhep, İran için adeta millî bir hüviyet niteliğindedir.²⁸ Şiîliğin sahip olduğu bu yapıya rağmen İran'da "mütecanis ve mütesânid" bir toplumdan bahsedilemez. Zira İran, Safevîler döneminden beri aşiretlere dayanan bir idarî örgütlenme içindedir ve bu durumda 20. yüzyılın ortalarına kadar İran toplumunu tanımlayabilecek en iyi kavram kabilevîliktir.²⁹

1796 yılında idareyi ele alan Kaçar hanedanının, Safevîler devrinden beri süregelen feodal devlet yapısından merkezî devlete doğru bir geçişi temsil ettiği söylenebilir. Ancak idarî ve sosyal yapılanma göz önüne alındığında, Birinci Dünya Savaşı yıllarında İran hâlâ feodal bir ülkedir.³⁰ Bu dönemde İran'ın nüfusu hakkında kaynaklarda muhtelif rakamlar verilmektedir. Blaga'ya göre 10 milyondan fazla olan nüfus³¹, Abrahamian'a göre³² 12 milyonun altındaydı, Larcher ise bu konuda 9 milyon rakamını veriyor.³³ Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu askerî ve istihbarî raporlara göre İran'ın nüfusu 9 milyondur.³⁴ Mehmed Kenan ise bu konuda 13 milyon rakamını vermektedir. Bunun %40-45'i Acem, %35-40'ı Türk, %15'i Kürt ve Lor, %4'ü Arap, %1'i Ermeni, Nasturî ve Yahudi'dir.³⁵

İran'da mevcut olan bu etnik kimlikler de kendi içlerinde aşiretlere ayrılıyordu. Savaş yıllarında muharip kuvvetlerin kullanmak istedikleri bu aşiretler hakkında teferruatlı istihbarat bilgileri mevcuttur. Almanlar tarafından

²⁸ Saray, a.g.e., s.98

²⁹ Sarıkaya, a.g.e., s.36 vd.

³⁰ Gülara Yenisey, **İran'da Etnopolitik Hareketler 1922-2004**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008, s.92-93

³¹ Blaga, a.g.e., s.29 (1899'da 9,9 milyon, 1929'da 12,42 milyon)

³² Abrahamian, a.g.e., s.2

³³ Larcher, a.g.e., II. Cilt, s.406

³⁴ **İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale**, Karargâh-ı Umûmî İstihbarat Şubesi, 1331 (Kitabın sayfaları numaralandırılmamıştır.)

³⁵ Kenan, a.g.e., s.38

hazırlanmış olan bu raporlardan biri, İran'daki aşiretlerin isimleri, yaşadıkları bölgeler, silahları ve savaş kabiliyetleri hakkında etraflıca mâlûmat vermektedir.³⁶

Nüfusun yüzde 60'ının köylü, yüzde 25-30'unun göçebe, yüzde 15'ten azının ise şehirli olduğu İran'da, etnik kimliklerin çeşitliliğine ek olarak farklı dil ve lehçelerin kullanıldığını görüyoruz. Ülkede Farsça'yı anlayabilenler, nüfusun yarısından azdır. Nüfusun geri kalanı ise Kürtçe, Arapça, Gilakî, Mazenderanî, Beluçi ve Lurî gibi diller konuşur.³⁷ Şüphesiz, İran'daki bu parçalı yapı ülkenin sahip olduğu coğrafyayla yakından ilgilidir. Zira İran, dağ silsileleri, merkezinde yer alan çöl ve taşımacılığa izin vermeyen akarsularla ayrılan bir coğrafyaya sahiptir. Buna, kötü ulaşım ve iletişim imkânları da eklendiğinde, birbiriyle çok az bağlantısı olan bölgeler ve parçalı bir nüfus yapısı ortaya çıkmıştır.³⁸

İran'ın toplumsal yapısından söz ederken Şîî din adamlarından da bahsetmemiz gerekir. Safevî şahları, Şîî inancında var olan saklı imamın temsilcileri olarak kabul edilmiş olduklarından hem dinî hem de siyasî lider konumundaydılar. Kaçar hanedanıyla birlikte şahlar sadece dünyevî liderliği ele aldığı anda, saklı imam adına içtihat hakkı Şîî ulemaya geçmiştir. 18. yüzyılın sonlarında ancak üç-dört olan müçtehit sayısı, daha sonraki dönemde artmıştır. Şîîlikte var olan iki ilke –bütün Şîîlerin bir müçtehide bağlanması ve yaşayan müçtehitlerin kararlarının mevcut bütün kararlara tercih edilmesi ilkeleri-, Şîî ulemânın hem toplumsal konumlarını yükseltmiş hem de siyasî nüfuzlarını genişletmiştir.³⁹ Bu bağlamda Şîî ulemanın İran'ın toplumsal ve siyasî yapısında sahip olduğu ağırlık, 1891 yılındaki bütün

³⁶ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Fon Kodu: Hariciye Nezareti Siyasî Kısım, Dosya No: 2338, Gömlek No: 58.** Almanca olarak düzenlenmiş olan bu belge Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi'nde Klasör:250, Dosya: 1040, Fihrist: 14 kaydıyla bulunmakta olup, söz konusu belgenin içeriğiyle ilgili teferruatlı bilgi için Barış Metin'in adı geçen tezinin 8. sayfasına bakılabilir. (Tezin bundan sonraki kısmında Başbakanlık Osmanlı Arşivi: **BOA**, Hariciye Nezareti Siyasî Kısım: **HR.SYS**. Dosya No: **D**, Gömlek No: **G** olarak verilecektir.)

³⁷ Abrahamian, **a.g.e.**, s.2-3

³⁸ Reza Gods'tan nakille Gülara Yenisey, **a.g.e.**, s.99 ve Abrahamian, **a.g.e.**, s.28

³⁹ William Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, Çev: Mehmet Harmanlı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008, s.125

protestosunda ve 1906'daki meşrutiyet hareketlerinde oynadıkları rolle açıkça ortaya çıkmaktadır.

İran'ın ekonomik durumuna gelince, ülke ekonomisinin tarıma dayandığı konusunda şüphe yoktur. Ancak İran ekonomisinin bizim açımızdan önemli olan özelliği 16. yüzyıldan beri İngiltere ve Rusya kanalıyla Batı Avrupa ticaretine açılmış olmasıdır. Basra Körfezi ve Anadolu'nun Osmanlı Devleti tarafından kapatılmasının ardından İran, Rusya üzerinden Avrupa'yla olan ticaretini devam ettirmiştir. Giriş kısmında ele aldığımız modern iktisadî sistemin gelişmesiyle İngiltere ve Rusya, İran ticaretini tahakküm altına alan iki büyük güç olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁰ İran bu devletler için iyi bir pazar, büyük bir hammadde ve gıda ürünleri deposu, önemli bir yatırım alanıdır. Bu iki büyük devletin İran'dan kopardıkları imtiyazları Abrahamian şöyle sıralamaktadır:

“Britanyalı firmalar Karun nehrinde hem fibi tarama hem de deniz yollarını işletme hakkını; güneyde yol ve telgraf hatları inşa etme ruhsatını; İsfahan, Buşir, Sultanabad ve Tebriz’de halı dokuma fabrikalarına parasal destek verme; banknot basımında tam yetkiye sahip Imperial Bank’ı kurma hakkını; hepsinden önemlisi de güneybatıda petrol arama imtiyazını satın almışlardı. Böylelikle Anglo-Persian Oil Company’nin kuruluşuna zemin oluşturan F’arcy İmtiyaz Antlaşması’na giden yolun kapısı açılmış oluyordu. Diğer yandan Rus firmaları Hazar Denizi’nde balık avlama; Enzeli’de gölün dibini tarama; kuzeyde petrol arama ve kendi sınırlarını Tahran, Tebriz ve Meşhed’e bağlayacak yollarla telgraf hatlarını inşa etme hakkını satın aldılar.”⁴¹

Görülüyor ki İran, siyasî ve askerî açılardan boyun eğdiği büyük devletlerin ekonomik boyunduruğunu da kabul etmiş durumdadır.

⁴⁰ Ortaylı, a.g.e., s.22

⁴¹ Abrahamian, a.g.e., s.53

1.1-3) Askerî Durum

Osmanlı genelkurmayı, İran ordusunun durumu, idaresi, eğitimi, silahları, miktarı, kabiliyeti ve hatta kıyafetleri hakkında fevkalâde tafsilatlı raporlara sahiptir.⁴² Bu raporlardan anlaşıldığına göre resmî listelerde İran ordusunun miktarı, 50 bin kişilik ihtiyat kuvvetleriyle birlikte 150 bindir.⁴³ Bu ordunun büyük bölümü aşiret kuvvetlerinden oluşmaktadır. Yine resmî kayıtlara göre bu ordunun bütçesi 2.500.000 Tümen (27.850.000 Frank) idi. Ancak kâğıt üzerinde büyük bir güç olan bu orduya gerçek hayatta tesadüf etmek mümkün değildi. Zira İran'da askerlik işlerini tanzim eden muayyen bir kanun yoktur. Hükümet asker toplama işiyle uğraşmaz, taburlar yerel düzeyde teşekkül eder. Ordunun başında harbiye nazırı demek olan "sipahsalar" vardır. Ancak harbiye nazırı sadece Tahran'daki askerî birlikler üzerinde nüfuz sahibidir. Ordunun bir erkân-ı harp dairesi dahi yoktur.⁴⁴

İran'da o dönemde kullanılan asker toplama usûlü, hicrî 1288'de (m. 1871-1872) teessüs etmiştir. Buna göre her köy, kasaba, nahiye vs. vergi karşılığında (senelik 100 Tümen=1 Nefer hesabıyla) kendi askerini beslemektedir. Bu askerlerin toplanmasında ve sevkinde de sıkıntılar vardır. Hükümet sadece bir taburun gideceği yeri ve zamanı bildirir. Askerler toplandıktan sonra silah dağıtılır. Çok yüzeysel bir biçimde yapılan yoklamalarda çoğu kez çocuklar ve ihtiyarlar da asker olarak sıraya girer.⁴⁵

Ülkede düzenli sayılabilecek tek askerî birlik, Rusların kurduğu ve doğrudan doğruya kumanda ettiği Kazak tugayıdır. 120.000 Tümen (1.336.000 Frank) bütçesi olan Kazak tugayının 1200 süvari, 250 yaya ve 300 topçu neferi vardır. Tabîî tugayın sahip olduğu bu nefer sayısı muhtelif zamanlarda artmış ya da azalmış olabilir.

⁴² Karargâh-ı Umûmî İstihbarat Şubesi tarafından tertip edilen şu risale ve kitaplar bu durumu ispat ediyor: **İran Ordusu Tarihçesi**, Matbaa-i Askeriye, 1326; **İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale**, Karargâh-ı Umûmî İstihbarat Şubesi, 1331; **İran'a Dair Askerî Raporlar**, I. ve II. Ciltler, İstanbul Matbaa-i Askeriyesi, 1332

⁴³ **İran'a Dair Askerî Raporlar**, Cilt 1, s.3

⁴⁴ **İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale** (Kitabın sayfaları numaralandırılmamıştır.)

⁴⁵ **İran Ordusu Tarihçesi**, s.4-6

Ordu hakkında verilen bu bilgilere ek olarak, aynı raporlarda İran'da askerî kabiliyete etki eden konular hakkında şunlar kaydediliyor:

İran'daki yollar ve ulaşım: Arabalar için müsait en muntazam şose, Enzeli-Reşt-Tahran ve buna bağlı olan Kazvin-Hemedan şoseleridir. Arabaların geçişine müsait diğer şoseler Tahran-Kirmanşah, Tahran-Meşhed, Tahran-Tebriz ve Tahran-İsfahan arasındadır.

İran ordusunun kabiliyeti hakkında da şu bilgiler verilmektedir: Piyade topçusu sadece belli yerlerde savunma için elverişlidir. Aşiret süvarileri faal, cevval ve cesurdur. Bunlara karşı erzak ve mühimmat kolları sağlam tutulmalıdır. İran'ın genelinde halk, son sistem toplardan korkar. İran köy ve kasabaları çok fakir ve erzaksızdır. Bu konuda tedbirli olunmalıdır. İş görür bir hastane yoktur.⁴⁶

Verilen bu bilgiler, Osmanlı Devleti'nin, İran'a dair askerî ve istihbarî raporları büyük bir titizlikle tuttuğunu gösteriyor. Ancak İran hakkında hazırlanan raporların kimi zaman birbiriyle çelişen bilgiler içerdiğini de görüyoruz. Meselâ raporlardan birinin⁴⁷ ilk cümlesi şöyledir: *"Gayr-ı mütevazın bir kudret-i maliye ve seciye-i milliyede husûle gelen tereddüt ve noksanlar, İran'da müstakil bir ordu teşkilatını müşkül bir vaziyete ilka etmiştir."* Oysa Osmanlı Devleti'nin Tahran Ateşemiliteri Fevzi Bey, 14 Eylül 1333 (1917) tarihinde İran hakkında hazırlamış olduğu raporun ilgili kısmında İran askerinden övgüyle bahsetmektedir. İranlıların askerlik mesleğine fevkalâde yatkın olduğunu söyleyen ateşemiliter, şayet birkaç subay eğitim verirse, muntazam bir İran ordusunun çıkarılabileceğini belirtmektedir.⁴⁸ Bir başka belgede⁴⁹ ise İran'daki aşiret kuvvetlerinin ancak para karşılığında toplanabildiği yazmaktadır. Üstelik bu askerler, bir çatışma çıktığı anda harp sahasını terk etmektedir. Bu durum, Lord Curzon'un İran halkı için yaptığı şu tespiti doğrular niteliktedir:

⁴⁶ İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale (Kitabın sayfaları numaralandırılmamıştır.)

⁴⁷ İran'a Dair Askerî Raporlar, I. Cilt, s.3

⁴⁸ BOA, HR.SYS. D: 2340, G: 44

⁴⁹ BOA, HR.SYS. D: 2337, G: 4

“İranlılar, memleketleriyle müftehir ve İranîlerin milletlerin birincisi olduğuna kani iseler de, oralarda vatanperverlik acınacak kadar az ve zayıftır. Memleketin istiklâlini teyit için kılıçlarını kınından çekeceklerin miktarı yüzde bir nispetinde bile değildir.”⁵⁰

Görülüyor ki İran’ın askerî kabiliyeti hakkında birbiriyle tamamen zıt istihbaratlar verilmektedir. İlgili bölümlerde Osmanlı ve Almanya’nın İran’a yönelik faaliyetlerini incelerken ele alacağımız “bir İran ordusu teşkili” meselesini değerlendirirken, bu çelişkili raporları derhatır etmek gerekecektir.

1.2- İran’ın Tarafsızlığı ve Savaş Stratejileri Açısından Önemi

1.2-1) İran’ın Tarafsızlık Politikası

Birinci Dünya Savaşı başladığında, İran’da meclis kapatılmış bulunuyordu. İdare, İngiltere ve Rusya’nın yönlendirme ve baskıları altındaki muhafazakâr bir kabinenin elindeydi. Ülkenin kuzeyi ve güneyi yabancı güçlerin (Rusya ve İngiltere’nin) işgâli altındaydı.⁵¹ Bu şartlar altında İran, savaşın hemen başında tarafsızlığını ilân etmişti.

Esasen İran’ın savaşta izleyeceği politika, hem İtilâf hem de İttifak bloku için son derece önem arz ediyordu. İran’ın muharip güçler açısından sahip olduğu önemi etraflıca değerlendireceğiz; ancak ondan önce, İran devletinin yürüttüğü siyaseti ele almakta fayda vardır.

Giriş bölümünde durumunu açıklarken izah ettiğimiz üzere İran, hem toplumsal hem de siyasî açıdan parçalı ve zayıf bir yapıya sahiptir. Bu durum İran’da bir taraftan hükümetin baskı altına alınıp yönlendirilmesine, diğer taraftan çeşitli grupların kullanılmasına yol açmıştır. Hatta öyle ki, İran’ın savaşta tarafsızlığını ilân etmesinin, büyük ölçüde İngiliz ve Rus tazyikinden

⁵⁰ Lord Curzon’un **İran** adlı kitabından nakille Mehmed Kenan, **a.g.e.**, I. Cilt, s.25

⁵¹ Cleveland, **a.g.e.**, s.165

kaynaklandığı da rahatça savunulabilir. Bu çerçevede İran, hiçbir surette savaşın tarafı olmadığını ısrarla tekrar etmiştir.

Bu noktada akla şöyle bir soru gelebilir: Binlerce yıllık devlet geleneğine sahip İran'da, bütün idareciler ve hükümetler, sadece şahsî çıkarlarıyla mı hareket etmiştir; İran, büyük güçlere karşı hiçbir siyasî manevra yapmamış mıdır?

27 Kanun-ı Sâni 1332 (8 Ocak 1917) tarihinde Tahran Ateşemiliteri Fevzi Bey tarafından gönderilen telgrafta yer alan ifadeler, İran'ın takip ettiği siyaset hakkında bazı fikirler vermektedir. Osmanlı ve Almanya'ya yakın biri olan ve İran'da bu devletler eliyle teşkil edilmeye çalışılan askerî kıtaların kumandanı sıfatını taşıyan eski Luristan valisi Nizamüssaltana, Rusların İran'ın kuzeyini işgâl ve halka zulmettiğini, İngilizlerin güneyde limanları ele geçirip Belucistan bölgesini istila ettiğini ve bunlara karşı Osmanlıların hudutlarını müdafaa için İran topraklarına girdiğini uzun uzadıya anlattıktan sonra; ileride bir sulh konferansı toplandığında İran için şunları talep etmektedir: *“İran toprağının ecnebi kuvvetlerinden derhal tahliyesini ve istiklâl-i siyasî ve iktisadîsinin tekrar teşkil ve tesisini ve sulh muahedesini imza eden devletlerin İran memâlikinin bundan böyle istiklâl-i siyasî ve iktisadîsine ve tamamiyet-i mülkiyesine riayet etmesi...”*⁵²

Görülüyor ki İran için talep edilen en önemli şey, devletin bütünlüğünün ve bağımsızlığının sağlanmasıdır. İran hükümeti, bunu sağlayabilecek imkân ve vasıtalarından mahrumdur. Şu hâlde yapılabilecek en makul şey, politik manevralara başvurmak olacaktır. Nitekim XIII. Kolordu'nun İran harekâtından sonra yaşanan bazı gelişmeler, bu duruma işaret eden numûneler göstermektedir.

7 Teşrîn-i Evvel 1916 tarihli telgrafta belirtildiğine göre İran'da, “ordu-yı hümayûnun vürûdunda, hükümet-i seniyye ile müzâkerata girişmek üzere bir kabine hazırlanmakta”dır. Bu hükümetin içinde yer alacak olan

⁵² BOA, HR.SYS. D: 2430, G: 24

Vüsûkuddevle'den, “görünüşte Rus, gerçekte Osmanlı taraftarı” olarak bahsedilmektedir.⁵³ Telgrafta belirtildiğine göre Vüsûkuddevle, Rus ve İngiliz taleplerini görünüşte kabul ettiğini, ancak bunları elinden geldiğince yerine getirmemeye çalıştığını beyan etmektedir.

Bu bilgiler bizi iki farklı yoruma götürebilir. Birinci yorum, İran'daki hükümetlerin ve diğer siyasî grupların, tamamen menfaate dayalı oynak bir siyaset takip ettiğidir. Bu yoruma göre güçlü olanın her isteğinin kabul edildiği böyle bir siyaset, dengelerin değişmesiyle birbirine tamamen zıt istikametlere sevkolunabilecektir.

Yapılabilecek ikinci yorum, İran'ın imkânsızlıklar sebebiyle hiçbir irade ortaya koyamadığı, ancak güç dengelerinden faydalanarak bir çıkış yolu aradığıdır. İran'da hiçbir siyasî grubun ya da kişinin, hiçbir biçimde şahsî menfaat peşinde olmadığını iddia etmek elbette imkânsızdır; dolayısıyla konunun bu boyutunu mahfuz tutarak ikinci yorumun daha makûl olduğunu söyleyebiliriz. Zira İran coğrafyasındaki güç dengelerinde yaşanan her değişiklik, kısa sürede hükümette de bir değişikliği beraberinde getirmiştir.

1.2-2) İran'ın Savaş Stratejileri Açısından Önemi

İran'ın savaş stratejileri açısından önemini ele alırken üç farklı cepheden –askerî, siyasî ve ekonomik- konuya yaklaşmak gerekmektedir.

İran, Harb-i Umûmî'de askerî stratejiler açısından fevkalâde büyük bir öneme sahiptir. İran'ın bu önemini kavrayabilmek için, harp içindeki büyük savaş planlarını ortaya koymamız gerekir. Sıhhatli ve isabetli bir değerlendirme için, İran cüzünü, büyük resmin içine yerleştirmek şarttır.

Bilindiği üzere Birinci Dünya Savaşı'nın ana cepheleleri Avrupa'dadır. Bu çerçevede savaşın başlangıcında saldırı inisiyatifi Almanya'nın elindedir. Alman savaş planlarının esası, doğu cephesinde Avusturya'nın yanında

⁵³ BOA, HR.SYS. D: 2339, G: 98

Rusya'ya karşı en az kuvvetlerle savunma pozisyonunda kalıp, batı cephesinde mümkün olan en azamî güçle Fransa üzerine saldırmak ve altı hafta içinde Fransa'yı savaş dışı bırakmaktır. Fransa ise, İngiliz dış sefer kuvvetleriyle desteklendiği hâlde Almanlara karşı savunma durumundadır.⁵⁴

Rus genelkurmayı ise bütün planlarını batı cephesindeki Alman tehlikesine göre yapmıştır. Buna göre 1880 senesinden itibaren Rus ordusunun konusu yeniden düzenlenmiştir. Sulh zamanındaki bütün barış tesisleri tamamen batı cephesine taşınmıştır. Kafkasya'da, ikişer piyade tümeninden müteşekkil iki kolordu bırakılmış, geri kalan bütün birlikler batı cephesine yığılmıştır.⁵⁵ Bu da gösteriyor ki Rusya için savaşın ağırlık noktası batı cephesidir. Ortadoğu'da taarruz inisiyatifine sahip tek İtilâf üyesi devlet ise İngiltere'dir.⁵⁶

Bu tablo bize, merkezî devletlerin iç hatlardan yararlanarak bir cepheden diğerine kuvvet sevki yapabilecek kabiliyette olduklarını gösteriyor. Dolayısıyla merkezî devletler stratejiye ve inisiyatife sahip bir mevkîdedir. İtilâf devletleri için böyle bir stratejik avantaj söz konusu olmadığı gibi, Rusya'yla da aralarında bir kopukluk vardır.⁵⁷ İşte Osmanlı ve İran devletlerinin askerî açıdan sahip oldukları ehemmiyet bu noktada daha da belirgin hâle gelmektedir.

Harbin hemen başlangıcında, merkezî devletlerin sahip olduğu iç hat üstünlüğü ve İtilâf devletlerinin bağlantı hatlarındaki kopukluk, Boğazları fevkalâde önemli bir hâle getirmiştir.⁵⁸ Doğu cephesini daha da önemli hâle getirecek olan olay ise, Almanların Marne'da aldığı mağlûbiyettir.⁵⁹ Bu

⁵⁴ Renouvin, **a.g.e.**, s.267-268

⁵⁵ Allen, Muratoff, **a.g.e.**, s.209

⁵⁶ Allen, Muratoff, **a.g.e.**, s.356

⁵⁷ Karabekir, **a.g.e.**, s.80

⁵⁸ Birinci Dünya Savaşı içinde Boğazların sahip olduğu stratejik önem ve doğu cephesindeki savaş planları için bkz: Fevzi Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, Genelkurmay Matbaası, Ankara, 1936

⁵⁹ Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişi oldukça tartışmalı bir konudur. Biz bu tartışma üzerinde durmayacağız. Ancak Osmanlı Devleti'nin adetâ bir tertiple (Goben ve Breslau'nın Karadeniz'deki faaliyetleri) savaşın içine çekilmesiyle, Almanların Marne'da aldığı bu mağlûbiyet arasındaki önemli bağlantıya işaret etmeliyiz. Bu konu hakkında daha fazla bilgi için bkz:

mağlûbiyet, savaşın Alman planlarına göre sürmeyeceğini ve uzayacağını göstermiştir. Bu durumda Almanlar, batı cephesindeki tıkanıklığı gidermek için doğu cephesinde Osmanlı ve İran'ı kullanmak istemiştir.⁶⁰ Almanların bu isteğine uygun olarak İran'ın savaşa girmesi, Ortadoğu'da İngilizleri, Kafkas cephesinde de Rusları son derece müşkül bir vaziyette bırakacaktır. İtilâf devletleri için ise İran, hem böyle bir ihtimâlin gerçekleşmemesi hem de Osmanlı'ya karşı yapılacak askerî harekâtlarda bir üs olarak kullanılabilmesi hasebiyle önemlidir. Bu önem dolayısıyla her bir muharip devlet farklı etnik ve dinî grupları yanlarına çekmek için çaba harcamışlardır. Bu da İran'da kanlı çatışmaların yaşanmasına yol açmıştır.⁶¹

İran'ın siyasî açıdan sahip olduğu önem, en az askerî stratejiler açısından olduğu kadar kıymetlidir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na bir cihat ilânıyla girmiştir. Bundan maksat, bütün dünya müslümanlarını ve bilhassa İngiliz sömürgesi altındaki Hindistan'ı ayaklandırmaktır.⁶² Rusya'nın ve bilhassa İngiltere'nin sömürgesi altında yaşayan müslümanlar arasında böyle bir ayaklanmanın yaşanması, her iki devlet için de ciddi bir askerî tehdit oluşturacak ve savaşın İttifak devletleri lehine sonuçlanmasını sağlayacaktır. İşte İran, bu maksatların temini için adeta bir giriş kapısı gibidir. Zira İran, hem kendi halkı müslüman olan bir devlettir hem de Afganistan ve Hindistan'a açılan bir koridor niteliğindedir. Dolayısıyla İran'ın elde edilmesiyle sahip olunacak siyasî başarı, savaşın kaderini temelden etkileyecek kadar büyüktür.

Ekonomik açıdan bakıldığında da İran son derece önemli bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. İran'ın bloklardan birinin safında harbe iştirak etmesi demek, savaş ekonomisi içinde büyük bir hammadde deposunun ve pazarın o devletlere açılması demektir. Savaş sanayii için gerekli olan hammaddelere ve petrol gibi bir enerji kaynağına sahip olan İran, savaşın

Vahdet Keleşylmaz, "Belgelerle Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na Giriş Süreci" **Erdem**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Cilt 2, Sayı 31, Mayıs 1999

⁶⁰ Çakmak, **a.g.e.**, s.15

⁶¹ Atabaki, **a.g.m.**, s.93

⁶² Cihad-ı Ekber'i Hindistan'a yayma çalışmaları için bkz: Keleşylmaz, **Teşkilât-ı Mahsusa'nın...**

muharip devletlerin ekonomileri üzerindeki sarsıcı etkilerini azaltabilecektir. Üstelik savaş sonrasında tesis edilecek ekonomik sistem için de ciddi bir altyapı, daha savaş yıllarında hazırlanmış olacaktır.

1.3- İran'a Yönelik Yaklaşım ve Faaliyetler

1.3-1) İtilâf Devletlerinin İran'a Yönelik Siyaseti

Birinci Dünya Savaşı yıllarında ve arefesinde büyük bir İran siyaseti takip eden iki İtilâf üyesi devlet vardı: İngiltere ve Rusya. İran, on yıllar boyunca bu iki büyük devletin siyasî rekabetine konu olmuştur. İngiltere ve Rusya arasındaki bu "İran rekabeti"ni sonlandıran gelişmenin, Almanya'nın güç dengelerini sarsıcı bir biçimde değiştirerek ortaya çıkışı olduğunu yukarıda vurgulamıştık. Almanya'nın oluşturduğu tehdit, İngiltere ve Rusya'yı birbirine yakınlaştırmış ve bu iki devletin İran'ı nüfuz bölgelerine ayırarak kontrol altına almalarına sebep olmuştur.

İngiltere'nin İran siyasetinin iki temel kaygı üzerine bina edildiğini söyleyebiliriz. Bunlardan ilki, İngiltere'nin Hindistan'la olan bağlantısının, yani İmparatorluk Yolu'nun güvence altında tutulmasıdır. İngiltere'nin İran siyasetini şekillendiren ikinci kaygı ise ticarîdir. İngiltere için İran'ın sahip olduğu önem, Lord Curzon tarafından şöyle ifade edilmiştir:

*"Ticarete, özellikle de İngiliz-İran ticaretine ilişkin rakamlar ve hesaplar, İran'ın doğal kaynaklarının analizi, iç iyileştirmeye yönelik hâlâ geri kalmış planların yapısı ve şansı, bu yolla açılan mantıklı istihdam alanı, hepsi bir arada İngilizlerin iş bitirici, iş yapıcı sezgilerini harekete geçirmektedir. Şimdilerde dünyayı kasıp kavuran ateşli ticarî rekabette bir pazarın kaybedilmesi, dönüşü olmayan bir geri adım; bir pazarın kazanılmasıysa ulusal güce olumlu bir katkıdır. İran'a kayıtsız kalmak, bu ülkedeki ve Hindistan'daki yüzbinlerce yurttaşımızı besleyen ticaretten vazgeçmek anlamına gelebilir. İran'a dostça yaklaşmak Britanya gemileri, Britanya işgücü ve Britanya'daki tezgahlar için çok daha fazla istihdam demek olabilir."*⁶³

Lord Curzon'un bu ifadelerinden de anlaşılıyor ki, İngiltere için İran, büyük bir hammadde deposu ve pazar olarak oldukça önemlidir.

⁶³ Lord Curzon'un Persia and The Persia Qoestion adlı kitabından nakille Abrahamian, a.g.e., s.52

İran'ın, Rusya için de aynı ekonomik kıymeti ifade ettiğinden şüphe yoktur. Nitekim Rusya'yı, Almanya'ya karşı İngiltere'yle anlaşmaya zorlayan en önemli etkenlerin başında bu ekonomik değer ve ticarî kaygılar gelir. Rusya'nın İstanbul'daki büyükelçilik başkâtibi Çarikov, yazdığı kitapta bu duruma işaret etmektedir. Çarikov, Almanya'nın Bağdat demiryolu marifetiyle İran ve Afganistan pazarlarına mallarını sokup buralardaki Rus ticaretini baltalayacağını belirtmektedir.⁶⁴

İran, Rusya için bu ekonomik sebeplerin yanı sıra siyasî ve stratejik açılardan da ziyadesiyle ehemmiyetli bir ülkedir. Rusya'nın, geleneksel bir politika olarak kabul ettiği sıcak denizlere inme fikrinin gerçekleştirilebilmesi için İran büyük bir önem arz etmektedir. Sıcak denizlere inmeyi başarmak için Rusya'nın üç hedefi vardır: İstanbul, İskenderun ve Basra Körfezi. Esasen 1907'de İngiltere ile yapılan antlaşma, Rusya'nın Basra Körfezi hedefinden vazgeçtiğini göstermektedir. Ancak Rusya'nın bu feragati, Kâzım Karabekir'in de ifade ettiği gibi "İran Azerbaycan'ını bir çıkmaz sokak gibi tutmak için" değildir. Zira Rusya, nüfuzu altına aldığı kuzey İran'ı 1911 yılında işgâl etmiş ve Urmiye Gölü civarına yerleşmiştir. Böylelikle Van'ın karşısında Kafkas cephesine bir "ihata kolu" eklemiştir. Ayrıca İran'daki Rus nüfuz bölgesinden batıya doğru bir çizgi çekildiğinde, İskenderun'u gösteren bir hat meydana çıkmıştır.⁶⁵

Birinci Dünya Savaşı içinde İtilâf devletlerinin İran siyasetlerinin genel çerçevesini, yukarıda işaret edilen çıkarlara ve hedeflere yönelik yaklaşımlar çizmiştir diyebiliriz. İngiltere ve Rusya; Almanya'nın, müttefikleri Osmanlı Devleti'nin ve bunlara taraftar olan grupların İran'da etkin bir konuma yükselmelerini engelleyecek siyasetler takip etmişlerdir. Bu çerçevede İngilizler İran'ın güneyine, Ruslar ise kuzeyine asker sevk etmişlerdir.

Rusların kuzeyde büyük askerî birlikler bulundurmalarına karşın İngilizler güneyde daha çok küçük askerî müfrezeler kullanmıştır. Şevket

⁶⁴ Ortaylı, a.g.e., s.157

⁶⁵ Karabekir, a.g.e., s.71

Süreyya Aydemir'e göre Rus birliklerinin sayısı 70 bin civarındadır.⁶⁶ Larcher ise bu konuda daha teferruatlı bilgiler vermektedir. Larcher'in verdiği cetvellere göre İran'ın kuzeyinde Ağustos 1914'te 2 Avcı livası, 1 süvari fırkası ve toplam 20 bin muharip vardır. Bu sayı, Kasım 1914'te 1 süvari fırkası ve 6 bin muharip olarak gösteriliyor; Mart 1915'te 20 bin, Kasım 1915'te ve Şubat 1916'da 10 bin, Eylül 1916'da ise 30 bindir. Eylül 1917'de ise bölgede Rus askeri kalmadığı görülmektedir.⁶⁷

İngiliz kuvvetleri hakkında ise Almanya'nın İran konsolosu vasıtasıyla alınan bilgilere göre savaşın hemen başında Abadan'da 420, Maskat'ta 375, Casuk ve Pasin'de de toplam 80 nefer mevcuttur. Lince, Muhammere, Bahreyn, Şiraz konsolosluklarının muhafazası için küçük müfrezeler vardır. Basra Körfezi'nde bulunan İngiliz müfrezelerinin hemen tamamı ya Hindu ya da Hintli müslümanlardan oluşmaktadır. Kum ve Hürmüz petrol madenlerindeki İngiliz kuvvetlerinin sayısı ise tam olarak bilinmemektedir.⁶⁸ Kuşkusuz, bu İngiliz kuvvetlerinin sayısı da savaşın seyrine ve cephe durumlarına göre değişiklikler gösterecektir.

Esas itibarla İngiltere ve Rusya'nın İran üzerindeki askerî ve siyasi faaliyetlerinin ana hedefi, bizatihî İran devletinin kendisi değil, Osmanlı ve Almanya'dır. Bu kapsamda Ruslar, Osmanlı Devleti'ne karşı büyük bir askerî harekât yaparken –ki bu harekât ileride bir konu başlığı olarak ele alınacaktır– İngilizler ittifak devletleri aleyhine beyannameler neşretmiş, propaganda yapmıştır. İngilizlerin bu faaliyetleri, Osmanlı belgelerinde bir şikâyet konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Hariciye Nezareti Mühimme Kalemi'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 25 Teşrîn-i Sani 1330 (8 Aralık 1914) tarihli ve İran'ın durumuyla ilgili belgede⁶⁹ şöyle yazmaktadır: *“Kırmanşah vesâir mahâllerde İngilizler, Osmanlılar aleyhine beyannameler neşretmektedirler. Başta Sencabîler olmak üzere aşiretleri kışkırtmaktadırlar. Buna mukabil*

⁶⁶ Aydemir, a.g.e., s.188

⁶⁷ Larcher, *Büyük Harpte Türk Harbi*, III. Cilt, s.161

⁶⁸ BOA, HR.SYS. D: 2338, G: 13

⁶⁹ BOA, HR.SYS. D: 2338, G: 39

Osmanlı şehbenderlerinin faaliyetlerine ise engel olmaktadır.” Yine aynı belgeden anlaşıldığı kadarıyla İngilizler, Kerbelâ’da bulunan Bahtiyarî din adamlarının (bunlar Şîî ulemâdandır) cihat davetini muhtevî telgraflarını engellemektedirler.

Görülüyor ki İtilâf devletleri, bir taraftan Osmanlı ve Almanya aleyhine propaganda yaparken, diğer taraftan da bazı aşiretleri kışkırtmakta ve kullanmaktadır. Elde edilen Rus memurlarının gizli ve resmî haberleşmelerinden anlaşıldığına göre Ruslar, savaşın başlangıcından itibaren İran’daki Ermeni ve Nasturîlerden çeteler oluşturup Osmanlı toprağına musallat etmektedir.⁷⁰ Bununla beraber hudut civarındaki aşiretler de Osmanlı aleyhine kışkırtılmaktadır.⁷¹

Aşiretler üzerindeki bu faaliyetler, kısa sürede etkisini gösterecektir. 1915 Nisan’ında alınan bir telgraftan⁷² anlaşıldığına göre Sencabîler, hududu aşarak bir Osmanlı müfrezesine (bu, Rauf Bey’in başında bulunduğu müfrezedir) saldırmışlardır. Korato ve Hanekin civarında çatışmalar yaşanmıştır.

Savaşın ilerleyen dönemlerinde İngiltere ve Rusya’nın İran’a, daha doğru bir ifadeyle İran üzerinden Osmanlı ve Almanya devletlerine karşı yürüttüğü faaliyetler çeşitlenerek devam etmiştir. Bu çerçevede iki devlet, 4 Mart 1916’da anlaşarak ortadaki tarafsız bölgeyi kaldırmış ve İran’ı tamamen kontrolleri altına almışlardır.⁷³

İran üzerindeki ilgi çekici siyasî manevralardan bir başkası, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti’nden Hariciye Nezareti’ne gönderilen 18 Kasım 1914 tarihli belgede⁷⁴ karşımıza çıkmaktadır. Belgeden anlaşıldığına göre İran’ın Bağdat’taki konsolosu –ki bu konsolosun şiddetle

⁷⁰ BOA, HR.SYS. D: 2340, G: 51

⁷¹ Rusya’nın, Osmanlı’nın sınır aşiretleri üzerindeki faaliyetlerine bir örnek olarak Kürtlerle kurduğu ilişki hakkında bkz. İsrail Kurtcephe, Suat Akgül, “Rusya’nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri”, OTAM, Sayı 6, Ankara 1995, s.249-256

⁷² BOA, HR.SYS. D: 2337, G: 3

⁷³ Aydemir, a.g.e., s.188

⁷⁴ BOA, HR.SYS. D: 2167, G: 30

Rus taraftarı olmasından dolayı görevinden alınması talep edilmiştir⁷⁵- Kâzımiye'deki ulemâya Rusya adına Irak'ı vaad etmiştir. 14 Ekim 1916 tarihli bir başka telgraf ise Rusya'nın bu vaadiyle ilgili olarak daha fazla bilgi sahibi olmamızı sağlıyor. Buna göre Ruslar, "İngilizlerin top sadaları Bağdat'ta dinlenirken" İran'a bir ittifak teklifinde bulunmuştur. Bu ittifak antlaşmasının kabûlüne karşı Rusya; İran'ın toprak bütünlüğünü korumayı, siyasî ve iktisadî bağımsızlığını tanımayı, eski borçların ve imtiyazların kaldırılmasını, Bahreyn Adaları'nın terk edileceğini ve harp masraflarının karşılanacağını vaat etmiştir. Rusların vaadi bu kadarla da sınırlı değildir, hepsinin üstüne bir de Bağdat'ı İran'a ikram etmektedirler. Ancak İran bu teklifi kabul etmemiştir.⁷⁶

Verilen bu örnekler değerlendirildiğinde, İngiliz ve Rusların Birinci Dünya Savaşı boyunca İran'da takip ettikleri siyaseti şöyle özetleyebiliriz: Evvel emirde İran'ın Almanya veya Osmanlı devletlerinin kontrolü altına girmesi engellenmek istenmiştir. Bunun temini için İran'ın savaşta tarafsız kalmasına çalışılmıştır. İkinci aşamada ise İran, mümkün olduğunca kontrol altına alınmak istenmiştir. Böylelikle bir taraftan İttifak güçlerine karşı İran'ın savaşa dâhil olması, diğer taraftan da savaş sonrasında bu ülkenin tamamen elde edilmiş olması hedeflenmiştir.

1.3-2) İttifak Devletlerinin İran'a Yönelik Siyaseti

1.3-2-1) Almanya'nın İran Siyaseti

1871'de millî birliğini sağlamayı başardıktan sonra Almanya, uluslararası dengeyi bozan büyük bir güç olarak sivrilmeye başlamıştır. Almanya'nın bu vaziyetinin diğer büyük güçler tarafından olumlu karşılanmayacağı, bilhassa millî birliğin sağlanmasında önemli payı olan Başbakan Bismarck açısından tahmin edilebilir bir durumdu. Bu sebeple 1871-1890 yıllarında Almanya, Bismarck'ın liderliğinde dengeli bir Avrupa

⁷⁵ BOA, HR.SYS. D: 2168, G: 50

⁷⁶ BOA, HR.SYS. D: 2339, G: 104

siyaseti takip etmiştir. Devletler arası dengeleri gözetken bu siyaset, Almanya'yı kıta Avrupası'nda üstün bir konuma getirmiştir.⁷⁷ Almanya'nın bu denge politikası, II. Wilhelm'in imparator oluşuyla yerini bir dünya politikasına bırakmıştır. İşte Almanya'nın takip ettiği İran siyaseti, bu "Weltpolitik"ın bir cüzüdür ve buna göre ele alınmalıdır.

Almanya'nın sömürgeler elde etme yarışına geç de olsa katılması demek olan bu dünya politikasının önünde önemli engeller vardır. Bu engellerin en aşılmaz olanı, dünyanın hemen her yerinin zaten kontrol altına alınmış olmasıdır. Monroe Doktrini sayesinde Amerika kıtasından uzaklaştırılmış olan Avrupa sömürgeciliği, Uzakdoğu ve Afrika'yı tamamen etkisi altına almıştır. Almanya için ikinci bir handikap, açık denizlerde faaliyette bulunacak ve rakiplerine üstünlük sağlayacak güçlü bir donanmadan mahrum olmasıdır. Bu zaafiyetler, Almanya'yı birer hammadde kaynağı ve pazar olan Ortadoğu ülkelerine yönlendirmiştir. Almanya, Orta Avrupa'daki müttefiki Avusturya üzerinden Balkanlar'ı aşarak bu ülkelere uzanabileceğini hesap etmiştir. Hedefteki ülkeler ise Osmanlı ve İran'dır.⁷⁸

Bağdat demiryolu marifetiyle ulaşılması hedeflenen Osmanlı ve İran devletlerinde, yönetici ve aydın çevrelerde İngiltere ve Rusya'ya karşı bir bezginlik ve nefret söz konusudur. Bu sebeple Almanya'ya karşı bu ülkelerde olumlu bir yaklaşım vardır. Bu olumlu havaya rağmen Almanya'nın İran'da etkin bir biçimde yerleşebildiği söylenemez. Zira İran, daha önce de belirtildiği üzere İngiltere ve Rusya'nın siyasî ve iktisadî kontrolü altındadır.⁷⁹

Almanya, bütün bu olumsuzluklara rağmen bir Ortadoğu ve İran politikası takibinden vazgeçmemiştir. İngiliz İmparatorluğu'nu zayıf düşürme düşüncesi, II. Wilhelm'le birlikte Almanya tarafından ana hedef olarak kabul edilmiş, İngiliz ve Rus hâkimiyetindeki müslüman halklarla yakından ilgilenilmiştir. Bu kapsamda Kahire Konsolosluğu'nda görevli Max Freiherr

⁷⁷ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.19 vd.

⁷⁸ Ortaylı, **a.g.e.**, s.21

⁷⁹ Ortaylı, **a.g.e.**, s.22

von Oppenheim'ın 5 Temmuz 1898 tarihinde yazdığı ve “müslümanlar arasında yardımlaşmanın güçlü olduğunu ve eğer Osmanlı sultanına cihat ilân ettirilebilirse 260 milyon müslümanın Almanya'nın doğudaki hedeflerine ulaşması için faydalı olabileceğini” belirten rapor, Almanya'nın doğu siyaseti hakkında önemli ipuçları vermektedir.⁸⁰

Almanya'nın bu beklentiler çerçevesinde Birinci Dünya Savaşı'nda takip ettiği İran politikasının genel hatlarını şu şekilde çizebiliriz: İlk olarak İran, yabancı (İngiltere ve Rusya) işgâl ve baskısından kurtararak bağımsız bir devlet hâline getirilecektir. İkinci aşamada askerî bakımdan desteklenerek teşkilatlandırılacak ve müttefik bir güç olarak savaşa dâhil edilecektir. Osmanlı Devleti'nin de uygun bulduğu bu İran siyaseti sayesinde önce petrol bölgelerinin ele geçirilmesi, sonra da Afganistan ve Hindistan'a ulaşılması hedeflenmektedir.⁸¹

Almanya, İran'daki bu hedeflerine ulaşabilmek için uzun savaş yıllarında farklı dönemlerde farklı siyasetler takip etmiştir. Bu Alman politikaları sonraki bölümlerde teferruatlı bir biçimde ele alınacaktır. Fakat burada altı çizilmesi gereken bazı noktalar vardır. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Almanya'nın ilk savaş planları, doğu cephesinde Rusya'ya karşı müdafaada kalıp batı cephesinde olanca kuvvetiyle Fransa'ya saldırmaktır. Bu plan çerçevesinde Fransa'nın altı hafta içinde savaş dışı bırakılması hesaplanmıştır. İşte savaşın başlangıcında Almanya'nın İran için takip ettiği politika, bu ilk planın hesaplarına uygun bir görüntü arz etmektedir. Kısa sürede savaşın biteceğini hesap eden Almanya, İngiltere ve Rusya'nın İran'da bırakacakları boşluğu sermaye ve teknik gücü ile doldurmayı düşünmektedir.⁸² Bu düşünce başlangıçta Almanya'nın Osmanlı Devleti'nden bağımsız, hatta Osmanlı'yla rekabet içinde olan bir İran siyaseti takip etmesine sebep olmuştur. Öyle ki Almanya, 1915 yılı sonlarına doğru İran'da

⁸⁰ Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s.29

⁸¹ Burak, a.g.e., s.131

⁸² Burak, a.g.e., s.132

bir hükümet darbesi yapmaya bile çalışmıştır. Ancak bu teşebbüs, Rus ileri harekâtıyla akim kalmıştır. Yaşanan bu başarısızlık Alman siyasetinde bir tebeddülü de beraberinde getirmiştir. Almanya artık İran işlerinde Osmanlı Devleti'yle birlikte hareket etme kararı almıştır. Fakat bu Alman siyaseti de savaş sonuna kadar devam etmemiştir. Rus ihtilâlinde sonra yaşanan gelişmeler ve bu bölgede Rusya'nın bıraktığı boşluk, yeni bir Osmanlı-Alman rekabetine sebep teşkil edecektir.

1.3-2-2) Osmanlı Devleti'nin İran Siyaseti

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı ve İran arasındaki ilişkiler, büyük ölçüde bu iki devletin inisiyatifi altında gelişmemiştir. Basra Körfezi ve Mezopotamya üzerinde sürüp giden İngiltere-Rusya-Almanya rekabeti, Osmanlı-İran ilişkilerini de derinden etkilemiştir. Bu çerçevede Osmanlı ve İran, uzun zamandır iki devlet arasında anlaşmazlık konusu olan sınırlar hakkında 1912 yılından beri müzakereler yapmaktadır. Bu sınır müzakereleri, büyük oranda İngiltere'nin konuya müdahil oluşuyla 17 Kasım 1913 tarihli İstanbul Protokolü'nün kabûlüyle neticelendirilmiştir.⁸³ Böylelikle Osmanlı-İran hududu tespit edilirken iki devlet arasındaki ilişkilerde, görünürdeki çatışma konuları ortadan kaldırılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda takip ettiği İran siyasetine gelince şunları söylemek mümkündür:

Osmanlı Devleti'nin İran'dan çok büyük bir ekonomik fayda temin ettiğini ya da etmek istediğini söyleyebilmek oldukça zordur. Zira Osmanlı Devleti'nin böyle bir hedef sahibi olmasına sebep teşkil edecek bir ekonomik altyapısı yoktur. Bu durum Tahran Ateşemiliteri Fevzi Bey'in sözleriyle de teyit edilmektedir. Fevzi Bey, 18 Aralık 1917 tarihli raporunda "İngiliz ve

⁸³ Söz konusu protokolün tam metni ve değerlendirmesi için bkz: Cevdet Küçük; "İran-İrak Hududunu Belirleyen 1913 Tarihli İstanbul Protokolü", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Doğumunun 100.Yılında Atatürk'e Armağan, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1981, s.243-265

Rusların, İran'a ancak maddî kuvvet oranında sahip olabileceklerini, Osmanlı'nın sermayesinin ise fezâil-i ahlâk olduğunu" belirtmektedir.⁸⁴ Dolayısıyla Osmanlı'nın İran'daki hedeflerini iktisadî sâikler değil, siyasî ve askerî kaygılar şekillendirmiştir.

Buna göre Osmanlı Devleti'nin İran'daki siyasî hedefi, Almanya'yla paralel bir biçimde İran üzerinden Afganistan ve Hindistan müslümanlarını ayaklandırmak, mümkünse Azerbaycan ve Orta Asya Türkleri üzerinde söz sahibi olmaktır. Rus ve İngiliz kuvvetlerinin İran üzerinden bir çevirme yapmaları kaygısı ise, Osmanlı'nın İran'daki askerî hedeflerini şekillendiren temel etken olmuştur.⁸⁵

Osmanlı Devleti, bir taraftan İran üzerinden kendisine yönelen Rus ve İngiliz tehdidini bertaraf etmek, diğer taraftan da ileriye dönük hedeflerini gerçekleştirmek için savaşın başından itibaren İran'a karşı aktif bir siyaset takip etmiştir. Bu aktif siyaset, çoğu kez askerî tedbirlerle de desteklenmiştir. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı siyasetinin, İran'ın İngiliz ve Rus işgâlinde kurtarılması olduğu ve kesinlikle İran'ı istilâ etmek gibi bir maksat taşımadığı her fırsatta vurgulanmıştır. 23 Ekim 1914 tarihli ve 465 numaralı telgrafta⁸⁶ "... Reis-i nüzzar İran hükümetinin acz-i mutlakını kemâl-i teessürle gözlerinden yaş dökerek itiraf eyledi. Pek müessir ve müşkül bir sûretle cereyan eden bu mülâkattan sonra Azerbaycan hakkında şimdilik Tahran'da tekrar teşebbüsattan ve hâl-i ihtirazda bulunan bir hükümetten faaliyet beklemekten fayda hâsıl olamayacağı" belirtildikten sonra, "Azerbaycan'da Rusya karşısında bulunduğumuzu ve Kürdistan ve Kirmanşah'ta dahi karîben aynı mevkide bulunduğumuzu bilerek ona göre hareket etmeliyiz" denilmektedir. 3 Haziran 1915 tarihli bir başka belgede⁸⁷ ise Rusya'nın, İran'ın kuzey bölgelerini işgâl etmesinin ve Osmanlı hudutlarına yaklaşmasının, Osmanlı Devleti için çok ciddi bir tehlike

⁸⁴ BOA, HR.SYS. D: 2340, G: 74

⁸⁵ Burak, a.g.e., s.132

⁸⁶ BOA, HR.SYS. D: 2338, G: 31

⁸⁷ BOA, HR.SYS. D: 2337, G: 6

oluşturduğu söylenmektedir. Bu tehlikenin bertaraf edilmesi için İran topraklarından Rusların çıkması şarttır. Bunu temin için ve İran'ın çıkarlarına da uygun olarak İran topraklarına Osmanlı askerinin girdiği vurgulanan belge, bunun hâricinde bir işgâl ve istilâ niyetinin olmadığı açıklamasıyla devam etmektedir.

Osmanlı Devleti, bu İran siyasetini savaşın sonuna kadar sürdürmüştür; ancak kat'î bir netice elde ettiğini söylemek mümkün değildir. Osmanlı Devleti'nin İran siyasetindeki bu başarısızlığın elbette pek çok sebebi vardır. Biz burada, başarısızlığın sadece bir sebebi olan, İran'daki Osmanlı memurlarının durumlarını arşiv belgelerine dayanarak ele almakla yetineceğiz.

1.3-2-2-1) İran'daki Osmanlı Memurlarının Durumu

Hiç şüphe yok ki, Osmanlı Devleti'nin İran'da ve sâir mahâllerde vazife yapan memurları fevkalâde vatanperver insanlardı. Fakat bu memurlar ne kadar liyakatli ve vatanperver olurlarsa olsunlar, sistemli ve teşkilâtli bir çalışma imkânından mahrumdular.⁸⁸ Bu sebeple çoğu kez birbirinden kopuk faaliyetlerde bulunmuşlar, birbirine zıt istihbarat ve mütalâalara sahip olmuşlardır. Üstelik bu durum, kimi zaman memurlar arasında çekişmelere de sebep olmuştur. Örneğin Kirmanşah şehbenderi, Tahran'daki Ateşemiliter Fevzi Bey'in aleyhinde çalıştığından ve kendisini şehbenderlikten aldirmakla tehdit ettiğinden şikâyetle, faaliyetlerinin civardaki kumandanlıklara sorularak İran'da başka bir yere tayin edilmesi hakkında Hariciye Nezareti'ne başvuruda bulunmuştur. Bu başvuru karşısında Fevzi Bey'in görevinin sırf askerî olduğu, Hariciye Nezareti'nin bu hususta kendisine emir vereceği,

⁸⁸ Bu hükme örnek teşkil edecek bir çalışma olarak bkz: Sadık Sarısaman, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz ile İrtibatlı Bazı Teşkilât-ı Mahsûsa Faaliyetleri", **OTAM**, Sayı 7, Ankara, 1996, s.209-217

şahsî alınganlıklardan sakınarak bu mühim vazifeyi aksatmaması merkez tarafından tavsiye edilmiştir.⁸⁹

Buna benzer bir sürtüşme, Fevzi Bey'le XIII. Kolordu Kumandanı Ali İhsan Bey arasında yaşanmıştır. Ali İhsan Bey, 21 Ağustos 1916 tarihinde Fevzi Bey'e gönderdiği telgrafta, "sizin teşkilat işleriniz o kadar ağır gidiyor ki, biz Bahr-ı Hazar sahiline varacağız, hâlâ siz bize bir faide-i fiiliye temin edemeyeceksiniz. Nitekim Kirind'e gelmeniz bana faideden ziyade zarar verdi..." diyerek şikâyetle bulunmaktadır.⁹⁰

Ali İhsan Bey'in çekişme içinde olduğu tek kişi Fevzi Bey değildir. Hatıratlarından anlaşıldığı kadarıyla Ali İhsan Bey'le, o dönemde 6. Ordu Kumandanı olan Halil Paşa arasında da derin bir uyumsuzluk yaşanmaktadır. Ali İhsan Sabis, bilhassa XIII. Kolordu'nun Rus tehdidini bertaraf ettikten sonra İran içlerinde ilerlemesini büyük bir basiretsizlik olarak nitelemektedir.⁹¹

Bir başka örnek, "Afgan Heyet-i Mahsûsası" sıfatıyla İran'a giren memurlar arasında yaşanmıştır. Heyetin başkâtibi olan Nedim Bey, tedbirsiz tavırları nedeniyle heyetin başında bulunan Abdullah Efendi'den şikâyet etmektedir. Nedim Bey'in konuyla ilgili olarak gönderdiği telgrafın son cümlesi, "Abdullah Efendi'den katien tehliis buyurulmaklığımı bilhassa istirham ederim" şeklindedir.⁹²

9 Ekim 1915 tarihli bir başka belgede ise Nedim Bey'in şikâyetçi olduğu Abdullah Efendi'nin Hemedan ve Sine'de edindiği mütalâalara tesadüf ediyoruz. Abdullah Efendi'ye göre İran hükümeti her ne kadar Ruslardan korktuğu için bîtarafılığı tercih etse de, İran halkı "Osmanlı eliyle cihada girmek hususunda müttefiktir. İran'da bir taraftan İngiliz ve Rus düşmanlığı

⁸⁹ BOA, HR.SYS. D: 2424, G: 68

⁹⁰ Barış Metin, a.g.t., s.131

⁹¹ Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi**, III. Cilt, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991, s.157 ve 336 vd. Halil Paşa'nın hatıralarında doğrudan doğruya bu döneme ait bir ihtilâfa işaret edilmemektedir. Ancak Cihan Harbi'nden sonraki döneme ilişkin olarak verilen bilgilerden, iki büyük komutan arasındaki soğukluğa delil olabilecek emareler sezilebilmektedir. Bkz: Taylan Sorgun, **Halil Paşa İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**, Kamer Yayınları, İstanbul, 1997, s.276 vd.

⁹² BOA, HR.SYS. D: 2312, G: 1

artarken diğer taraftan Almanlar büyük paralar harcayarak halkı onların aleyhine teşvik etmektedir. Abdullah Efendi'ye göre Almanların başarıya ulaşabilmeleri, ancak Osmanlıların devreye girmesiyle mümkün olacaktır. Zira yine ona göre –en azından zikredilen bölgede- “herkes Osmanlı'ya perestişkâr, cihada ve ittihada taraftardır.”⁹³ Abdullah Efendi'nin kendinden fevkalâde emin bir şekilde dile getirdiği bu mütalâaların çok isabetli olmadığını, daha sonra yaşanan vekayi ispat edecektir.

İran'da faaliyet gösteren memurların bu durumu, Osmanlı Devleti'nin İran siyasetindeki başarısızlığının tâlî de olsa bir sebebi olarak değerlendirilebilir.

1.3-3) Devletlerin İran Siyasetinde Muhatap Aldığı Kişi ve Gruplar

Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere, Rusya, Almanya ve Osmanlı devletleri, İran siyasetlerinde fayda temin etmek için sadece merkezî hükümetle ve şahla muhatap olmamışlardır. İran'da güç sahibi olan siyasi partiler, yerel idareciler ve aşiretler, söz konusu devletler nezdinde birer muhatap olarak kabul görmüşlerdir.

İngilizler, İran'da oldukça akılcıca bir siyaset takip ederek bilhassa nüfuzları altındaki bölgelerde aşiretleri kullanmışlardır. Ancak İngiltere'nin İran'daki asıl muhatapı çoğu zaman merkezî hükümet ya da devletin yerel kurumları olmuştur. İngilizler, Rus ihtilâlinde sonra İran'ın kuzeyine yerleşebilmek için de Ermeniler ve Nasturîler üzerinde faaliyette bulunmuştur.

Rusya ise yerel unsurları hem Osmanlı'ya hem Almanya'ya karşı kullanmış, aynı zamanda bunlar üzerinden İran'a da baskı yapmıştır. Bunun yanı sıra İran'a verdiği askerî destekle Almanya'nın ve Osmanlı Devleti'nin girişimlerini engellemeye çalışmıştır. Başta Ermeni ve Nasturîler olmak üzere

⁹³ BOA, HR.SYS. D: 2338, G: 81

etnik grupları ve aşiretleri kullanmaya çalışan Rusya, İran'ın sınıra yakın bölgelerini işgâl ederek buralarda tahribata sebep olmuştur.

Almanya'ya gelince, bu devlet İran'da daha çok siyasî grupları ve aşiretleri muhatap olarak kabul etmiştir. Savaşın başında Almanların, Demokratları kendi emelleri için kullandığı görülmektedir. Demokratlarla karşılıklı özel menfaat esasına dayalı bir anlaşma dahi yapmışlar ve hatta Alman-İran Komitesi'ni kurmuşlardır. Burada Demokratların vazifesi kamuoyunu Almanlar lehine çevirmek, komitenin rolü ise Osmanlılar aleyhine çalışmaktır. Demokratların Almanlara yaklaşımları üzerine İttidal Fırkası taraftarları da Osmanlılara yaklaşmak istemişlerdir. Hem şahı ve merkezî hükümeti muhatap alan, hem de aşiretler üzerinde faaliyet göstererek⁹⁴ çok yönlü bir siyaset izlemeye çalışan Osmanlı Devleti tarafından, İttidal Fırkası'nın bu talebine şöyle cevap verilmiştir: "Biz İran'da menâfi-i mahsûsa ve mahrem mekasıd takip etmiyoruz. İran'ın menâfi-i umûmiyesine münhasır olan politikamızda ise yalnız İttidâlîler ile değil, Demokratlarla da ve hatta siyaseten her sınıf halk ile, bütün İran ile çalışmak ve İran'ın ruhunu takviye etmek isteriz. İran'ın menâfi-i umûmiyesine çalışan her fırka, tabiatıyla kendi yolunda bizi bulur. Hususî mukavelâta hacet yoktur. Bir kısmı kendimize rapt için diğer aksâmı şüpheyi düşürmek istemeyiz."

Osmanlı Devleti'nin bu politikası kısa zamanda İran'da makes bulacaktır. Demokratlar içinde doğrudan doğruya Almanlardan menfaat gören birkaç kişi ve yine Almanlardan maaş alan on beş kadar komite üyesi hâricinde büyük çoğunluk Osmanlı lehine dönmüştür.⁹⁵

Osmanlı ve Almanya'nın İran'da muhatap kabul ettiği önemli bir isim de Nizamüssaltana'dır. Eski bir vali olan Nizamüssaltana, İran'da teşkil edilmeye çalışılan askerî kuvvetlerin kumandanı sıfatı verilerek Almanların

⁹⁴ Osmanlı Devleti'nin İran aşiretleriyle kurduğu ilişkiler için bkz: Sadık Sarısan, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Bahtiyari Politikası", **OTAM**, sayı 8, Ankara 1997, s.295-318 ve Sadık Sarısan, "I. Dünya Savaşı'nda İran Avşarları ve Türkiye (1914-1917)" **Türkler**, XIII. Cilt, Ed. Salim Koca v.d. Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.440-452

⁹⁵ **BOA, HR.SYS. D: 2340, G: 44**

teveccühüne mazhar olmuş birisidir. Bir muhatap olarak ele aldığımız Nizamüsaltana'nın faaliyetleri hakkında bu kısımda bilgi vermek saded hâricine taşmak olacaktır. Ancak İsmail Hakkı Okday'ın⁹⁶ hatıratından bir bölüm nakletmeden de geçemeyiz. Okday şöyle yazıyor:

“Von der Goltz Paşa bir gün Kasrışirin’de bir İranlı aşiret reisi olan Nizamüsaltana adındaki sergerdenin Alman misyonuna yardım ettiği için Almanya İmparatoru II. Wilhelm tarafından Demir Salib nişanıyla mükâfatlandırılması emrini almıştı. Kendisine ayrıca imparatorun şahsî hediyesi olarak pırlantalı bir saat de verilmesi tembih edilmişti. Paşa, Birinci Rütbedeki Demir Salib Nişanı’nı göğsüne takmak ve pırlantalı saati hediye etmek maksadıyla Nizamüsaltana ile buluşmuştu. Bu sırada ben ve Kurmay Başkanı Kâzım Karabekir Bey hudutta, Hanekin’de kalmıştık. Paşa’ya, Alman yaveri Restorff refakat ediyordu.

*Von der Goltz Paşa avdette bana şunları söyledi: Herife hediyeleri verdim. Bir de ne göreyim? Adamın göğsünde Rusların Saint Georges Harp Nişanı takılı durmuyor mu? Gayet tuhaf oldu. Birbiriyle savaş hâlindeki iki düşman imparatorluğun harp nişanlarının aynı adamın göğsünde yan yana sallandıklarını görmek garibime gitti. Demek ki Nizamüsaltana iki taraflı çalışıyor, yalnız bize değil düşmanlarımız olan Ruslara da yardım ediyor ki, çarın böyle bir iltifatına nail olabilmiş. Doğrusu şaşıtm...*⁹⁷

Aynı Nizamüsaltana, Ali İhsan Sabis'e göre İran ateşemiliterimizle birlikte aldatıcı sözler sarfederek Enver Paşa'yı ve Almanları yanlış istikametlere sevk etmiştir. Sabis hatıralarında şöyle yazmaktadır:

“... Bu esnada Acem politikacılarının başı palavracı Nizamüsaltana yanıma geldi. Bu adamı takdir ettim. Yanlış ve mübalağalı haberler ile

⁹⁶ İsmail Hakkı Okday, Vahideddin’in damadı ve VI. Ordu Kumandanı Goltz Paşa’nın yaveri ve kurmay heyeti üyesidir.

⁹⁷ İsmail Hakkı Okday, **Yanya’dan Ankara’ya**, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1975, s.261

*ortalığa velvele verdiklerini söyledim, adeta bu ahmak adamı Bakuba'dan koğdum.*⁹⁸

İncelediğimiz dönemin yakın şahitleri, Osmanlı Devleti'nin İran siyasetinde muhatap aldığı en önemli kişiyi böyle tavsif ediyor. Bir an için verilen bilgilerin ve sunulan mütalâaların tamamen taraflı ve yanlış olduğunu düşünsek bile, Osmanlı siyaseti açısından durum hiç de iç açıcı değildir. Zira böyle bir durumda, İran siyasetinde mesai ortaklığı yapan kişilerin birbirleriyle tamamen uyumsuz olduklarını kabul etmiş oluruz.

⁹⁸ Sabis, **a.g.e.**, s.185

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞDAT'IN DÜŞMESİNE KADAR OLAN DÖNEMDE İRAN'DA YAŞANAN GELİŞMELER

2.1- Osmanlı ve Alman Devletlerinin İran-Afganistan Planları

Birinci Dünya Savaşı'nda müslüman devletlerin ve toplumların ayaklandırılması, Almanya'nın savaş planları içinde önemli bir yer tutar. Savaşın başladığı dönemde Almanya Dışişleri Bakanlığı'nda müsteşar olan Oppenheim, bu konuda imparatora tafsilatlı raporlar sunmuştur. Bu raporlarda öne çıkan temel öneri, savaşın başarılı bir biçimde sonuçlandırılabilmesi için Kuzey Afrika'dan Hindistan'a kadar müslüman halkların ayaklandırılmasıdır. Bu ayaklanmaların gerçekleşmesi sûretiyle Osmanlı Devleti, İran ve Afganistan'la birlikte Rusya ve İngiltere'ye karşı bir ittifak cephesi oluşturacaktır.⁹⁹

Almanya'nın sahip olduğu bu düşünceler, Enver Paşa'nın da teveccühünü kazanmıştır. Böylelikle Afganistan'la münasebet tesis etmek ve Afgan ordusunu ıslah eylemek gibi bir vazife ile Afganistan'a gidecek heyetler oluşturulmuştur.¹⁰⁰ En önemlisinin başında Rauf Orbay'ın bulunduğu bu heyet ve müfrezeleri bir sonraki kısımda ele almak üzere burada Afganistan planlarının gerçekleştirilebilir olup olmadığını sorgulayacak; Afganistan'ın o dönemdeki durumunu ve taleplerini ele alacağız.

16.12.1916 tarihli ve Altıncı Ordu Kumandanı Halil imzalı telgraftan anlaşıldığına göre Afgan emiri tarafından özel olarak görevlendirilmiş bir memur olan Prens Serdar Abdülmecit, Bağdat'a gelmiş ve Halil Paşa'yla görüşmüştür. Bu görüşmenin içeriğiyle ilgili bilgiler ihtivâ eden telgrafa göre,

⁹⁹ Çolak, a.g.e., s.35

¹⁰⁰ Rauf Orbay, a.g.e., s.17

harp başlangıcında Afganistan'a ulaşan Alman heyetinin Afgan emiri tarafından çok da iyi karşılanmadığı anlaşılmaktadır. Bunun sebebi, Alman heyetinin İttifak devletleri adına değil, kendi devletleri adına hareket ediyor olmalarıdır.

Prens Serdar, Alman heyetinin salimen İran'a gönderilmelerinden sonra, Afgan emirinin kendisini Osmanlı ordusunun bulunduğu bir mahâlle yahut İstanbul'a gitmek üzere memur tayin ettiğini bildirmektedir. Bu yolla halife sıfatıyla Osmanlı padişahına resmî bir vesika gönderilecektir. Bu vesikada Afgan emiri, Belçika ve Sırbistan gibi küçük hükümetlerin savaşın hemen başında ortadan kaldırıldığını, kendisinin İslâm âlemine yardımcı olmak niyetinde olmasına rağmen aynı akıbete uğramaktan korktuğunu söylemektedir. Afganistan'ın İngilizler'i ve Ruslar'ı düşman olarak gördüğünü, ancak Afgan ordusunun bu büyük güçlerle savaşacak hâlde olmadığını belirtmektedir.

Emirin fikirlerini aktaran Prens Serdar'a göre Afganistan, zannedildiğinden çok daha önemlidir. "Eğer Romanya'yı elde etmek için yapılan fedakârlıklar Afganistan için yapılsaydı, Romanya'nın dört misli bir kuvvet ele geçerdi." demektedir. Afganistan'ın yedi, Türkistan'ın beş ve Kafkasya'nın sekiz milyon nüfusu olduğunu vurgulayan Serdar, Hindistan'ın kuzeyinde iki milyona yakın savaşçı müslümanın da Afganistan'la ittifak içinde olduğunu belirtmekte ve son olarak harbi bitirecek olan müslüman ayaklanmaları için Afganistan'ın Osmanlı Devleti'ne yardım etmek arzusunda olduğunu bildirmektedir.

Prens Serdar Abdülmecit, bu iyi niyet beyanlarından sonra Afganistan'ın durumuna ilişkin bilgiler de aktarmaktadır. Buna göre Afgan milleti emire kayıtsız şartsız itaat etmektedir. Ordu gelişmiş olmasa da intikama ve infaza alışkındır, dolayısıyla kısa zamanda iyi bir ordu oluşturulabilir. Devletin askerî ve mülkî idaresi tamamen hanedan mensuplarının elindedir. Afgan subayları alaylıdır ve birkaç Osmanlı subayından başka ehliyetli subay yoktur. Ordunun yüz elli bin kadar tüfeği

vardır. Bunun yirmi bini memleket dâhilinde yapılmış, gerisi İngilizler'den ve Almanlar'dan alınmıştır. Bu tüfeklerin bir kısmı tek ateşli, bir kısmı ise beş veya on fişek alır cinstendir. Dışarıdan alınan tüfekler için tüfek başına bin mermi satın alınmıştır.

Serdar, verdiği bu bilgilere dayanarak mevcut silah gücüyle Afgan ordusunun savaşamayacağını söylemektedir. Ancak Osmanlı hükümeti Afganistan'a kâfi derecede silah, cephane ve subay gönderirse, birkaç ay zarfında üç yüz bin kişilik bir ordunun halifenin emrinde savaşabileceğini de iddia etmektedir. Bütün bunlar karşılığında Afganistan'ın istediği tek şey, Belucistan üzerinden denize inmektir. Afgan emirine göre Afganistan'ın gelişmesi denize inmesine, bu ise Belucistan'ın kendilerine bırakılmasına bağlıdır.

Prens Serdar Abdülmecit, Afgan emirinin memur-ı murahhası sıfatıyla yukarıdaki beyanlarını, Kirmanşah'ta, Alman devleti maslahatgüzarı Mösyö Nadoleti'ye de tekrar etmiştir.¹⁰¹

Yukarıda verilen bilgiler de açıkça gösteriyor ki, Osmanlı ve Alman devletlerinin, Afganistan planlarını gerçekleştirmek için iyi niyetlerden ve ümitlerden başka birşeyleri yoktur. Afganistan'ın savaşa katılmak için talep ettiği silah, cephane ve subayı bu ülkeye göndermesi beklenen Osmanlı Devleti, bunu başarabilecek hiçbir maddî vasıtaya sahip değildir. Üstelik Afganistan'a açılan İran koridoru kuzeyden Ruslar, güneyden İngilizler tarafından tutulmaktadır. Bu imkânsızlıkların üzerine bir de Osmanlı Devleti'nin, birbirinden binlerce kilometre uzaklıktaki cephelerde çektiği savaş yükünü eklersek, Afganistan için düşünülen planların gerçekleşmesinin ne denli zor olduğunu bir kez daha görebiliriz.

¹⁰¹ BOA, HR.SYS. D: 2294, G: 5

2.1-1) İran'a Gönderilen Seferî Kuvvetler

İttifak devletlerinin Harb-i Umûmî planlarında Kafkasya, İran, Afganistan, Hindistan ve Mısır'da ihtilâller çıkarma fikrinin sahip olduğu yeri yukarıda vurguladık. Gerçekleşmesi umulan bu ihtilâllerin tatbik sahasına çıkması için Osmanlı ve Almanya devletlerinin çeşitli girişimleri olmuştur. Bu girişimlerin en çok yoğunlaştığı yer ise şüphesiz Kafkasya ve İran coğrafyasıdır.

İran üzerinden temin edilmesi umulan menfaatlerin gerçekleşmesi için bu ülkeye savaşın başından itibaren küçük çaplı askerî müfrezeler gönderilmiştir. Gerek Almanlarla birlikte ve gerekse Osmanlı Devleti'nin kendi inisiyatifiyle gönderdiği bu müfrezelerden büyük işler yapmaları bekleniyordu. Şüphesiz bu beklentinin oluşmasında Almanya'nın hilâfetin nüfuzundan yararlanma fikri önemli bir paya sahiptir. Bu küçük müfrezelerin, zaten Ruslara ve İngilizlere karşı bezginlik duyan toplulukların isyan potansiyelini kullanmak niyetinde olduğu açıktır. Almanya'nın bu siyasetinin Osmanlılarca da kabul görmesi pek tabiidir. Zira Başkumandan Vekili Enver Paşa, daha birkaç yıl önce aynı maksatlarla Trablusgarb'ta çeşitli istihbarat ve gayr-ı nizamî harp faaliyetlerinde bulunmuş ve nispî bir başarı kazanmıştır.

Bu düşüncelerle savaşın hemen başından itibaren çeşitli müfrezeler kurulduğunu görmekteyiz. Bu müfrezelerden en öne çıkanı, başkanlığını Rauf (Orbay) Bey'in yaptığı müfrezedir. İran, hedefi Afganistan ve Hindistan olan bu müfrezenin ilk durağıdır. Hazırlanan plana göre İran'a ulaşan müfreze Afganistan'a kadar uzanacak ve bu devletlerin savaşa dâhil olması için faaliyet gösterecektir.¹⁰²

Müfrezenin başında bulunan Rauf Bey, hatıralarında söz konusu seferî kuvvetin teşkilini anlatırken, Enver Paşa'ya "Afganistan denen yerin adından başka nesini biliyoruz Paşam?... Şu anda oranın haritadaki yerini bile

¹⁰² Kurtcephe, Balcıoğlu, "Türk Belgelerine Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İran Politikası", **OTAM**, Sayı 3, Ocak 1992, s.275

gözümün önüne getiremem. Nereden, ne ile, nasıl gidilir, hangi yolların ucundadır, meçhûlüm... Müsaadenizle Amerika tarikiyle mi gitsem acaba?” dediğinden bahseder. Ancak Enver Paşa oldukça kararlıdır ve vazifeyi Rauf Bey’e verir.¹⁰³

Von Vasmuss’un başkanlığını yaptığı 15-20 kişilik bir Alman subay grubu da Rauf Bey Müfrezesi’nin içindeydi. Ancak bu Alman subaylarla Türk subayları arasında birtakım anlaşmazlıklar yaşanıyordu. Nitekim bu anlaşmazlıkların doğurduğu sürtüşmeler, 15 Eylül 1914’te İstanbul’dan hareket eden ilk kafilenin yolcuğu sırasında ortaya çıkmıştı.¹⁰⁴ Aslına bakılırsa bu müfrezenin ve müfreze içindeki Alman subayların faaliyetleri üzerinde, herkesin iştirak ettiği tam bir mutabakattan da söz edilemez. Örneğin savaştan önce Osmanlı ordusundaki Alman askerî heyetinin başında bulunan ve savaş sırasında da Osmanlı ordusunda aktif görev alan Liman von Sanders, bu subayların böyle bir heyetin içinde vazifelendirilmesini hata olarak değerlendiriyordu. Liman Paşa’ya göre İran ve Afganistan’da bir kerecik olsun seyahat etmiş olan sınırlı sayıdaki bazı şahsiyetler bile buralarda harp için kıymetli işler göremezlerdi. Zira yine ona göre başarı, seferî heyetlerle birlikte askerî kuvvetlerin de gönderilmesiyle sağlanabilirdi.¹⁰⁵

Almanlarla Türkler arasındaki çatışma, bir süre sonra daha da belirginleşmiştir. Almanlar doğu siyasetinin kendi çizgilerinde ilerlemesini ve Türklerin bu konuda bir yardımcı konumunda olmalarını istiyordu. Rauf Bey ise tam aksi istikamette düşünüyordu. Ona göre müslüman toplumların ayağa kaldırılması ancak halifenin nüfuzu ile mümkündü. Bu sebeple Almanlar, sadece maddî ve teknolojik yardımda bulunmalıydı.¹⁰⁶ İki taraf arasındaki bu fikir ayrılığı kısa süre sonra Almanların müfrezeden ayrılmasına sebep

¹⁰³ Orbay, **a.g.e.**, s.17-18

¹⁰⁴ İsrail Kurtcephe, Mustafa Balcıoğlu, “Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi, Hüseyin Rauf Bey Müfrezesi”, **OTAM**, Sayı 3, 1992, s.253

¹⁰⁵ Liman von Sanders, **Türkiye’de Beş Sene**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2006 s.66

¹⁰⁶ Kurtcephe, Balcıoğlu, **a.g.m.** s.254

olmuştur. Tek başına hareket eden Alman heyetinin bir kolu Afganistan'a kadar uzandıysa da ümit edilen ihtilâli başlatamamıştır.

Rauf Bey kumandasındaki Türk müfrezesi ise İran'da çakılıp kalmıştır. Çünkü İran, İngiliz ve Rusların kontrolü altındadır. Bu sebeple Enver Paşa, Kirmanşah önüne kadar gidebilen Rauf Bey'e bulunduğu yerde kalmasını ve o bölgeyi aşiretlerle müdafaa etmesini istemiştir. Bir yıl kadar bu bölgede kalan müfreze, çeşitli askerî faaliyetlerde bulunmuş¹⁰⁷ ve nihayet Eylül 1915'te lağvedilmiştir.

İran'a gitmesi planlanan bir diğer müfreze, Enver Paşa'nın amcası Halil Bey'in (daha sonra paşa oluyor) başında bulunduğu kuvve-i seferiyedir. Başkumandanlık Vekâleti'nden Halil Bey'e gönderilen emirde, İran'da Tebriz üzerinden yürüyerek Dağıstan'a gitmesi, bir isyana zemin hazırlaması ve Hazar Denizi kıyılarından Rusları çıkarması istenmektedir.¹⁰⁸ Anlaşılan o ki, Halil Bey bu emri yerine getirebileceğine yürekten inanmaktadır. 5 Mayıs tarihinde Başkumandanlık Vekâleti'ne yolladığı bir telgraf, onun bu inancına işaret etmektedir. Halil Bey telgrafta; "Tebriz'den Şahseven aşiretinin mebuslarının geldiği ve Tebriz'e muntazam bir Osmanlı kuvveti girdiği anda bütün İran aşiretlerinin harbe iştiraki katî olduğunu temin ettikleri ve bunun doğru olduğu ve Tebriz bizim elimizde olursa Rusların ebediyen İran'a vedaa mecbur kalacakları ve İran'da teşkilât icrasıyla Şarkî Kafkasya'nın işgâlinin mümkün olacağını..." söylüyordu.¹⁰⁹

Halil Bey tarafından hazırlanan Beşinci Kuvve-i Seferiye isimli bu kuvvet, Sarıkamış Savaşı'ndaki yenilgiden dolayı III. Ordu'nun emrine verilmiştir. Bu müfrezenin yerine ise Birinci Halil Bey Kuvve-i Seferiyesi teşkil edilmiştir. 1915'te İran hududunu aşarak Ruslarla çatışmaya giren bu

¹⁰⁷ Orbay, **a.g.e.**, s.19

¹⁰⁸ Taylan Sorgun, **a.g.e.** s.137

¹⁰⁹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III. Cilt, 3. Kısım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s.3

müfreze, Van'ın düşmesi sebebiyle geri çekilmiş ve III. Ordu'nun emrine girmiştir.¹¹⁰

Ocak 1915'ten itibaren İran'da faaliyet gösteren bir başka seferî kuvvet de Ömer Naci Bey Müfrezesi'dir. İttihat ve Terakkî'nin önde gelen isimlerinden olan Ömer Naci, Harb-i Umûmî patladığında Erzurum'dadır ve İran'a gitmek için üst makamlardan sürekli izin istemektedir. İhtiyacının sadece dört yüz nefer olduğunu belirten Ömer Naci ısrarlı taleplerde bulunurken bir Alman subayı olan Schübner ortaya çıkmış ve kendisine destek vermiştir. Bu destekten sonraki talepler neticesinde III. Ordu kumandanı dört yüz kişilik bir müfreze teşkiline izin vermiştir. Ömer Naci Schübner'in parasından, Schübner ise Ömer Naci'nin İran'daki nüfuzundan faydalanmak niyetindedir.¹¹¹

Enver Paşa'nın Ömer Naci Bey Müfrezesi'nden beklentisi de yine aynıdır: Ruslar aleyhine bir ayaklanma çıkarmak ve Azerî Türkleriyle münasebet tesis etmek. Ömer Naci Bey'den beklenen bir diğer vazife ise XIII. Kolordu ile Tahran ateşemiliteri arasındaki irtibatı sağlamaktır.

İran'a gitmek üzere kurulan ve hareket eden müfreze, önce Ermeni ve Süryani isyanlarını bastırmak için çalışmıştır. Bu görevini tamamladıktan sonra Musul Grubu ile birlikte İran'daki faaliyetlerine başlamıştır. Ömer Naci Bey'in 31 Temmuz 1916'daki ölümüne kadar İran'daki faaliyetlerine devam eden müfreze, uzun süre Rus kuvvetlerine karşı başarılı işler yapmışsa da kesin bir sonuç elde ettiği söylenemez.¹¹²

Esas itibarla bu müfrezelerin hepsi, Kurtcephe ve Balıoğlu'nun da isabetle belirttiği üzere, yapılan projelerin ve izlenen politikaların ilgi çekici birer numunesidir. Temin edilmek istenen gaye ile imkân ve vasıtalar

¹¹⁰ Sorgun, **a.g.e.** s.138-139

¹¹¹ Sadık Sarısamam, "Ömer Naci Bey Müfrezesi", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi Atatürk Yolu**, Sayı 16, Kasım 1997, s.502

¹¹² Sarısamam, **a.g.m.**, s.503 vd.

arasındaki dengesizlik, bu müfrezelerin umûmî başarısızlığının ortak sebebidir.¹¹³

2.1-2) Bir İran Ordusu Teşkil Etme Girişimleri

Osmanlı ve Almanya, bir taraftan İran'a seferî kuvvetler sevkederken, diğer taraftan da İran'da bir ordu teşkil etmek için çaba harcamışlardır. Ancak iki devlet arasındaki anlaşmazlık, bu konuda da kendini göstermiştir. Bu anlaşmazlıkların üstüne, ordu teşkilatının esasını oluşturacak olan aşiret kuvvetlerinin askerlik mesleğinden ve disiplinden uzak davranışları eklendiğinde, bir İran ordusu teşkil edebilmenin hiç de kolay olmayacağı açık bir biçimde ortaya çıkacaktır.

Kurulacak olan ordunun asker, silah, cephane, iaşe vb. masrafları için büyük paralara ihtiyaç vardır. Bu sebeple bir İran ordusu kurulması meselesinde Almanya'nın öne çıktığını görüyoruz. Almanya, savaşın başından itibaren hem Nizamüssaltana hem de İsveçli subaylar üzerinden bu konuda çalışmalarda bulunmuştur. Bu maksatla 1915 kış mevsiminde Osmanlı Devleti'nin de yardımıyla askerî düzenlemeler yapmak üzere subaylardan oluşan bir heyeti İran'a göndermiştir. Ancak bu ilk devrede Almanlar daha çok kendi siyasetlerine uygun bir tarzda bağımsız hareket etmişlerdir.¹¹⁴

Ne var ki Almanların bu faaliyetlerinin pek de başarılı olduğu söylenemez. 19 Şubat 1916 tarihinde Tahran Sefaret Müsteşarı Safa Bey, gönderdiği telgrafta Alman konsolosluğundaki bir memurdan nakille Almanların son zamanlarda üç-dört milyon marktan fazla para harcadığını; ancak hiçbir somut başarı elde edilemediğini haber vermektedir. Safa Bey, bizzat görüştüğü umûmî kuvvetlerin başındaki Miralay Bopp'un dahi

¹¹³ Kurtcephe, Balcıoğlu, **a.g.m.**, s.269

¹¹⁴ Sanders, **a.g.e.** s.165

vaziyetten şikâyetçi olduğunu, Nizamüssaltana'ya her ay seksen bin¹¹⁵, topladığı iki bin yüz mücahit için de ayrıca on bin mark verildiğini söylemektedir. Üstelik bu kuvvetler, harpten kaçmakta ve yağmagirlikten başka bir şey yapmamaktadırlar.¹¹⁶ Miralay Bopp'un tek şikâyetçi olduğu, Rus birliklerinin üzerlerine geldiğini hissettiklerinde kaçan aşiret kuvvetleri değildir; bunların başında bulunan ve memleketlerinde hiç harp-darp görmemekle malûl olan İsveçli subaylardan da şikâyet etmektedir.¹¹⁷ Bopp'un şikâyetçi olduğu bu kuvvetler, Goltz Paşa'nın hatıratında "vazifesini cesaretle yapan zayıf yardımcı Türk müfrezesiyle İsveç zabitlerinin idaresindeki jandarmalardır ki, cem'an iki bin kişi ile birkaç top ve makineli tüfekten ibaret" olarak tavsif edilmektedir.¹¹⁸

Almanların teşkil ettiği bu ilk askerî birlikler, Rus ileri harekâtı önünde tutunamamış ve Bağdat istikametine doğru çekilmişlerdir. Bir kısmı dağılan kuvvetlerin bir kısmı da Türk ordusu ile temas etmiştir.

Bu ilk teşebbüsteki başarısızlığa rağmen bir İran ordusu teşkil etme meselesi hiçbir zaman gündemden düşmemiştir. XIII. Kolordu'nun İran'a yönelik harekâtıyla Osmanlı ve Almanya'nın İran'da üstün bir mevkie yükselmesinin ardından bu konuda yeni girişimler olmuştur. Ancak Almanya'nın Nizamüssaltana ile bu konu üzerinde yaptığı müzakerelerde Alman subayların statüsüyle ilgili bazı anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Almanya, İran ordusu teşkil etmek için Binbaşı Von Loben ile birtakım Alman ve İsveçli subayların Nizamüssaltana'nın karargâhına tayin edileceklerini; bu subayların orduda müşavir sıfatıyla bulunacaklarını, ama müfettiş ve muallim

¹¹⁵ Bu rakam Goltz Paşa tarafından da doğrulanmaktadır. Bkz: **Golç Paşa'nın Hatıratı, İstanbul'da (1914-1915), Irak ve İran'da (1915-1916)**, Çev.Salih Mayakuşu, İstanbul Askerî Matbaası, 1923, s.53

¹¹⁶ Şevket Süreyya Aydemir, adı geçen eserinin 188. sayfasında bu konuyla ilgili şöyle yazar: "İran prensleri ile derebeyleri, aşiret beyleri ve insan pazarında dolaşan binlerce İranlı, düpedüz satılık ve kiralıktılar. Kim isterse, daha doğrusu kim parayı çok verirse, onun emrine giriyorlardı. Ama bu kiralama ve satılma da, ancak silah patlayınca kadar sürüyordu. Silah patlayıp da iş çatışmaya gelince, kimse tatlı canını tehlikeye atmıyordu. İşler mayna olunca da, şu veya bu tarafın hizmetinde gene boy gösteriyorlardı."

¹¹⁷ **BOA, HR.SYS. D: 2339, G: 49**

¹¹⁸ **Goltz Paşa...** s.53

olarak da istihdam edileceklerini; bu subaylara verilecek emirlerin Von Loben'in rıza ve iznine tâbi olacağını söylemektedir. Ayrıca Almanya, İran ordusuna vereceği paranın nerelere harcandığının Von Loben tarafından teftiş edilmesini ve ordudaki subay kadrosunun seçilmesinde de söz sahibi olmalarını talep etmektedir. Almanya'nın bu taleplerine karşı Nizamüssaltana, İran Kuvâ-yı Umûmiyesi Kumandanı sıfatıyla şu on maddelik teklifte bulunmuştur:

“Madde 1- İran hizmetine dâhil olan Alman zabitanı yalnız İran zabitanının hâiz olduğu hukuku hâiz bulunup İran üniformasını giyecek ve memleket kavânin ve nizâmâtına tâbi olacaklardır.

Madde 2: Bir Alman zabitanın hizmeti İran hükümetinin ruhsat veya zabitanın istifa vermesiyle hitam bulabilecektir.

Madde 3: Alman zabitanı, İran hükümeti kavânin ve nizâmâtına tevfi kan terfi edeceklerdir. Ancak her rütbede müddet-i asgariyeyi ikmal eden Alman zabitanı derhal terfi edebileceklerdir.

Madde 4: Alman zabitanını ve mevki-i hizmetlerini İran hükümeti tâyin edecektir.

Madde 5: Alman zabitanı bir cürüm ika' ederlerse İran ve İran hizmetindeki Alman zabitanından mürekkep bir divan-ı harpte muhakemeleri icra olunacak ve fakat ekseriyet-i rey İranlılarda bulunacaktır.

Madde 6: Alman zabitanı hangi rütbeyi hâiz iseler o rütbenin İran'daki mukabili maaşını iki misli alacaklardır.

Madde 7: İran hükümeti bir Alman zabitanın hizmetine nihayet verirse iki misli avdet harcırahı ve eğer zabitan istifa etmiş ise yalnız bir misli harcırah alabilecektir.

Madde 8: İran ordusunda hizmet hakkında muayyen bir müddet yoktur. Hizmete devam edenler, İran zabitanı misillû tekaüd ve eytam ve erâmil maaşına müstehak olabileceklerdir.

Madde 9: Alman zabitanı altı sene temâdî eden hizmetten sonra İran'da hakk-ı tekaüd ve eytam ve erâmil hukukuna müstehak olacaklardır. Eğer mezkur müddetin hitamından evvel hizmet dolayısıyla malûl olur veya vefat ederlerse yine aynı hukuka mâlik olacaklardır.

Madde 10: Alman zabitanı her iki sene hizmetten sonra dört ay mezuniyet hakkına mâlik olabileceklerdir. Esna-yı mezuniyette maaş işleyecektir. Fakat harcırah verilmeyecektir. İşbu müddet-i mezuniyetten her sene ikişer mah olsa dahi istifade edebilirler. Mezuniyet tarihi mevki-i hizmet tarihinden başlayacaktır.”¹¹⁹

Almanya ve Nizamüssaltana arasında subayların statüsüyle ilgili olarak ortaya çıkan bu anlaşmazlık, birkaç gün sonra aşılmıştır. Almanlar, Nizamüssaltana'nın karargâhındaki Alman askerî heyetinin bir “heyet-i müşavere” olduğunu kabul etmiştir. Bu heyetin vazifesi, fahriyen yardım etmek ve Almanya tarafından verilecek olan paranın ve silahların maksadına uygun biçimde kullanılıp kullanılmadığını öğrenmek olarak belirlenmiştir. İkinci olarak bu heyetin, Nizamüssaltana'nın kuvvetleri hâricinde bir kuvvet teşkil etmek veyahut Nizamüssaltana'ya âmir veya ordusuna kumandan olma niyet ve ihtimâlinin olmadığı vurgulanmıştır. Söz konusu askerî heyetin görev süresi ise savaşın bitimiyle sınırlandırılmıştır.

Nizamüssaltana, Almanların bu teklifini memnuniyetle kabul etmiş ve erkân-ı harbiye için verilecek paranın İran hükümeti adına kaydedileceğini, özel teşkilat için verilecek paranın ise kaydedilemeyeceğini beyan etmiştir.¹²⁰ Bu suretle İran'da yeniden bir ordu teşkilatı kurmak için faaliyetler başlamıştır.

¹¹⁹ BOA, HR.SYS. D: 2294, G: 3

¹²⁰ BOA, HR.SYS. D: 2423, G: 35

2.1-3) Osmanlı-Alman Rekabeti ve Almanların İran'daki Müstakil Faaliyetleri

Osmanlı ve Almanya, iki müttefik devlet olarak Birinci Dünya Savaşı'nda aynı cephede yer almış olmalarına rağmen, çoğu kez düşman devletlerle olduğu kadar birbirleriyle de rekabet içinde olmuşlardır. İki devletin içinde bulundukları bu durum, İran siyaseti söz konusu olduğunda daha da belirgin bir hâle gelmektedir.

İlgili kısımlarda da vurguladığımız vechile Almanya, siyasetini, 1914'te patlak veren çatışmanın, çok uzun bir dünya savaşı şeklini almayacağını düşünerek oluşturmuştu. Alman savaş planlarına göre çok kısa sürede (altı hafta) önce Fransa ve sonra da Rusya yenilecek ve savaş uzamayacaktı. Bu plana göre İtilaf devletlerinin devre dışı bırakılmasıyla, onların İran'da bırakacakları boşlukların Almanya tarafından doldurulacağı hesap ediliyordu. Dolayısıyla Almanya, zaten kesin gözüyle baktığı zaferden sonra İran'da Osmanlı Devleti'nin kendisiyle rekabet etme ihtimâlini baştan bertaraf etme düşüncesindeydi. Bu sebeple savaşın başında Almanya, İran işlerini kendi başına yürütüyordu.

Henüz Osmanlı Devleti savaşa girmemişken planları yapılan, İsrail Kurtcephe ve Mustafa Balçioğlu'nun "romantik bir Türk-Alman projesi" olarak tanımladıkları Rauf Bey Müfrezesi'nin yolculuğu, Osmanlı-Almanya sürtüşmesinin ilk kıvılcımlarının görüldüğü olaydır. Alman subayların, ellerindeki yüklü miktarda paraya güvenerek Osmanlı subaylarını tahakküm altına alma çabaları kısa sürede tepkilere yol açmıştır. Bir süre sonra bu sürtüşmeden dolayı Alman subayları heyetten ayrılıp bağımsız hareket etmeye başlamışlardır.¹²¹

İran'da bu şekilde başlayan Almanların müstakil faaliyetleri, 1915 ilkbaharında artmaya başlayacaktır. Gizli, ihtiyatlı ve çok paralar harcanarak

¹²¹ Rauf Orbay, Vasmuss'un tahakküm etmeye kalktığını görünce elindeki altın dolu sandığı alıp kendisini defettiğini yazar. Bkz: Orbay, a.g.e., s.20

İran'dan Afganistan'a uzanan bir menzil hattı tesis edilmeye çalışılmıştır. Bu hat üzerindeki önemli noktalara, konsolos sıfatıyla pek çok Alman istihbarat subayı yerleştirilmiştir.¹²² Larcher, Alman propaganda heyetlerinin açtığı İran yollarını şöyle yazmaktadır:

"Bağdat-İsfahan-Hint Yolunda: Klein Heyeti, Kirmanşah'ta;

Zugmayer Heyeti, İsfahan ve Kirmanşah'ta;

Bam Heyeti, Bame ve Balucistan'a doğru;

*İsfahan-Herat Yolunda: "Afganistan" Nidermayer Heyeti."*¹²³

1915 Haziranında Tahran'a giden Alman Ateşemiliteri Kont Kanitz, İran'daki Alman faaliyetlerini daha da cüretkâr bir noktaya taşımış, açıktan açığa şiddetli bir propagandaya başlamıştır. Ne var ki yapılan bu propagandalar, sadece İran'ın batısındaki bazı aşiretleri ve Demokrat Fırkası mensuplarını etkileyebilmiştir. Buna rağmen Kont Kanitz, işi daha da ileri götürerek bir hükümet darbesi hazırlığına girişmiştir. Darbe sonrasında şahın, Türk-Alman nüfuz bölgesinde bulunan Kirmanşah'a götürülmesi dahi düşünülmüştür.¹²⁴ Kont Kanitz, bu hükümet darbesini gerçekleştirebilmek için Osmanlı ve Avusturya'nın rızası hilâfına zayıf bir kuvvetle Hemedan'da Ruslara saldırmıştır. Ayrıca mübalağalı ve gereksiz nümayişlerle İngilizlerin ve Rusların dikkatini çekmiştir. Zaten bu olaydan sonra da Ruslar, Baratof kumandasındaki kuvvetlerle İran'ın kuzeyini güçlü bir askerî işgâl altına almıştır.¹²⁵

Almanlar İran'da sadece kendi başlarına hareket etmekle kalmazlar, aynı zamanda açıkça Osmanlı karşıtı bir siyaset de takip ederler. 12 Eylül 1333 tarihli raporunda Fevzi Bey, "Şarktaki Muhaliflerimiz" başlığı altında, "İran'a gittiğim zaman ilk muhalif olarak önüme Alman siyaseti çıkmıştır." diye

¹²² Goltz Paşa... s.35

¹²³ Larcher, *Büyük Harpte Türk Harbi*, I. Cilt, s.129

¹²⁴ Goltz Paşa... s.35

¹²⁵ BOA, HR.SYS. D: 2338, G: 3

yazar. Fevzi Bey, Almanların hedefi hakkında da şunları ekler: Almanlar, İran'da Rusların ve İngilizlerin nüfuzunu tamamen ortadan kaldırmak istiyor; fakat aynı zamanda onların yerini Osmanlı nüfuzunun almasına da engel olmaya çalışıyordu. Bunun için de milyonlar harcıyordu. Almanların hayli ilginç propagandalarına tesadüf etmek mümkün oluyordu. Almanlar, harbin başlarında İranlılara şu telkinlerde bulunmaktadırlar: İngilizler ve Ruslar, İran'ı istilâ etmiş olsa bile bir müddet sonra çekilip gideceklerdir. Üstelik giderken de geride bir medeniyet bırakacaklardır. Oysa onların yerini Osmanlı alırsa, hem İran'ı tamamen ilhak eder hem de ülkeyi viraneye çevirir. Zaten Osmanlıların amacı da budur; yani İran'ı ilhak etmek, şîliği sünîliğe kalbetmektir.¹²⁶

Almanların harp başladığında takip ettikleri bu siyaset, Rus ileri harekâtından sonra değişmiş gibi görünse de aslında hep aynı kalmıştır. 12 Ekim 1916 tarihli bir telgraf, Almanların bu durumunu açıkça ortaya koymaktadır. Telgrafın yazıldığı günlerde Fevzi Bey, Kirmanşah'a gelmiş olan Almanya'nın yeni Tahran Sefiri Mösyö Nadoleti ile görüşür. Bu görüşmede Fevzi Bey, müttefik devletler olarak İran'la bir ittifak anlaşması yapmayı teklif eder. Aslında Osmanlı ve Almanya, İran'la bir ittifak anlaşması yapmak için savaşın başından itibaren müzakerelerde bulunmuşlardır. 18.12.1915 tarihinde, devletler arasında imzalanması planlanan bir anlaşma taslağı dahi hazırlanmıştır. Almanların hükümet darbesi yapma teşebbüsleri karşısında Rusların Tahran'a yürümesi neticesinde imzası tehir edilen bu anlaşma metni şöyledir:

"1- Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ile Devlet-i Aliyye-i İraniye menâfi-i İslâmiye ve ahkâm-ı celile-i şer'iyeye müstenid müşterek ve müteâvin ve hükümât-ı mevcude-i İslâmiye'nin istiklâl-i siyasî ve tamami-i mülkiyelerini temin için ahvâl-i askeriyelerinin ıslah ve ordularının tanzim ve takviyesine ve siyaset-i umumiye menâfi'-i esasiye-i İslâmiye'ye muhalif olan düşman

¹²⁶ BOA, HR.SYS. D: 2340, G: 44

hükümetleri istilasında bulunan memâlik-i İslâmiye'nin vakit ve imkânın müsaadesi hâlinde istihlâsıyla emel ve istidatlarına muvafık bir şekl-i idareye mazhariyetlerini istihsâle hâdim saf ve samimi bir siyaset takibine matuf ve sonra inşallah müebbeden carî tedafûi ve tecavüzî bir ittifakı akd eylemiştir.

2- Âkidinlerden biri menâfi'-i umumiye-i İslâmiye'ye mugayir ve müttefikinin istiklâl-i siyasî ve tamami-i mülkiyesini muhal olmamak ve beynelislâm cereyan-ı maksudeye olan samimiyet ve ittihadın zaafını intac edecek bir şekil ve şumûlde bulunmamak şartıyla kendi devletinin menâfi'-i hususiyesine muvafık olarak diğer düvel-i İslâmiye ile akd-ı itilâf ve ittifak edebilecektir. Şu kadar ki akdi üzerinde bulunduğu itilâfname veya muahedename metni ve şumûlü hakkında evvel emirde müttefikinin dest-i muvafakatini istihsâl eyleyecektir.

3- İşbu ittifak-ı mukaddese Afgan hükümeti dâhil olabileceği gibi inşallah istihlâs ve hükümet-i muhtare ve müstakile şeklinde tesis edilebilecek sair milel-i İslâmiye hükümetleri de dahil edilecektir.

4- Tarafeyn diğerinin istiklâl-i siyasî ve tamamiyet-i mülkiyesini muhafazayı müteahhiddir ve bu maksadı temin için inde'l-icap birbiriyle bi'l-müzakere müştereken hâl-i harbe geçerler.

5- Her iki hükümdar-ı âli şan ve hükümetleri menâfi'-i umumiye-i İslâmiye'yi muhafaza ve tevsîi temin eyleyecek ve beynelislam her türlü nifak ve ihtilâfı bertaraf eyleyecek hükümât-ı İslâmiye arasında ahkâm-ı celile-i Kur'âniye ve şeriat-ı İslâmiye'ye tevfikân revabıt-ı muaveneti takviye ve teşyid edecek ve âlem-i İslâmiyet'te bir devre-i sâfiye-i uhuvvet tesisini ve maarifin intişârını kâfil olabilecek her türlü esbaba tevessül ve bu hususlarda yekdiğeriyle teşrik-i mesai eylemeyi taahhüt ederler.

6- *Bu ittifakname-i mukaddes esas ve umumî bir şekilde tanzim edilmiş olduğundan müttefikler beyrinde bunda münderic nekad-ı esasiyenin şumûlünü ve savr-ı tatbikiyesini şerh ve tayin edecek muahedat-ı mütemmim ve lahika tanzim ve teati edilecektir.*

7- *Devleteyn-i aliyyeteyn kendi memleketlerinde bazı teşebbüsat-ı nafia ve iktisadiye ve menafi'-i maliye mukabilinde ecanibin gayrimeşru bir derecede nüfuz ve tahakkümüne meydan vermemek ve hürriyet-i iktisadiyelerini kasr ve tahdit ettirmemek için yekdiğerini irşad ve müstereken tedbir ittihaz ederler.*

8- *İttifak-ı mukaddes hafî tutulacak ve ancak tarafeynin muvafakatiyle dost ve müttefik devletlere izhar olunabilecektir.*

9- *İki nüsha olarak tanzim kılınan işbu ittifakname-i mukaddes ahkâmı murahhasların imzası tarihinden itibaren câri olacak ve Osmanlı ve İran padişahları canib-i âlîlerinden imkânın müsait olduğu bir müddet zarfında imza ve tasdik buyurulacaktır.*¹²⁷

Alman devleti, Rus ileri harekâtı sebebiyle imzalanamayan bu anlaşma metnini kabul etmediği gibi, Mösyö Nadoleti de Fevzi Bey'in yeni anlaşma teklifine sıcak yaklaşmamıştır. Ancak Nadoleti, daha sonra Nizamüssaltana ile gizli bir görüşme yapar ve kendisine bir anlaşma metni sunar.¹²⁸ 1915'te hazırlanan anlaşma taslağından farklı olan bu metinde Almanlar, icap ettiğinde Osmanlı Devleti için İran'ın bir kısmını işgâl etme hakkı istemişlerdir. Tabî ki bu talep İran tarafınca hoş karşılanmamıştır. İranlılar, "Osmanlılar ittifad-ı İslâm ile bizi oyalarken bunu söylemekten sıkılıyorlar, şimdi

¹²⁷ BOA, HR.SYS. D: 2339, G: 18. Bu taslak üzerinde daha sonra da taraflar arasında müzakereler yapılmıştır. Uzun görüşmelerden sonra Enver Paşa ve Nizamüssaltana arasında ortak düşmana karşı Osmanlı kuvvetlerinden bir kısmını sevk etmek üzere bir anlaşma imzalanmıştır. Her ne kadar tatbik sahasına dökülememiş olsa bile bu anlaşmanın metnini de ekler kısmında sunmayı faydalı görüyoruz.

¹²⁸ BOA, HR.SYS. D: 2339, G: 99

Almanlara söyletiyorlar.” düşüncesine kapılmışlardır. Kendisinin de zaman zaman “Ne kadar çok araziniz elimize geçerse taviz olarak kullanır ve Rusların elinde kalan araziye kurtarmak o kadar kolay olur.” dediğini belirten Fevzi Bey, Almanların ifade ettiği şeyin çok başka olduğunu vurgulamaktadır. Fevzi Bey’e göre Almanya, müstakbel şarkta Rusya’dan ziyade Osmanlıları rakip olarak görmektedir.¹²⁹

Almanya’nın İran siyasetindeki bu olumsuz tavrı karşısında Osmanlı Devleti’nin nasıl bir tutum içinde olduğu merak edilebilir. Esasen elimizdeki iki kaynak, bu konu hakkında bir fikir sahibi olmamızı sağlayacak niteliktedir. Bu kaynaklardan ilki, İran’la Osmanlı Devleti arasında bir anlaşma yapma konusundaki mütalâaları muhtevî telgraftır. Merkezden İran’daki Osmanlı memurlarına gönderilen bu telgrafta, Osmanlı ve İran devletleri arasında Almanya’nın devrede olmadığı bir anlaşma yapma fikrine hiç de sıcak bakılmamaktadır. “Müttefiklerimiz iştigâl etmeksizin İran ile bilfarz İngiltere ve Rusya’ya karşı bir ittifak akdettiğimiz takdirde ileride bunlar tarafından İran’a vukû bulacak taarruzu def için hükümât-ı merkeziye ile mün’akid ittifakımızın adem-i müsaadesine mebni kendilerinden muavenet talebinde bulunamayacağımıza” vurgu yapılan telgrafta, “Almanya hükümetinin İran’da nüfuzumuzu kesretmek fikrinde bulunduğu dair şimdiye kadar bizce kanaat hâsıl olmamıştır.” denilmektedir.¹³⁰

Konuya ışık tutan bir diğer kaynak, Enver Paşa’nın 28.5.1916 tarihinde amcası Halil Paşa’ya gönderdiği mektuptur. Enver Paşa’nın ifadeleri aynen şöyledir:

“İran’ı harp esnasında Ruslar’dan ve İngilizler’den kurtarmak kâfi değildir. İran’ın gelecekte de mülkî tamamiyetini teminat altına almak lâzımdır. Bu mesuliyeti, müttefiklerimizden ayrı olarak üstümüze almak, Ruslar’ın ve İngilizler’in ileride vukû bulacak müdahale ve tecavüzlerine karşı İran’ın müdafaasını, yalnız ordumuza yüklemek demektir ki, bu, devletin

¹²⁹ BOA, HR.SYS. D: 2339, G: 104

¹³⁰ BOA, HR.SYS. D: 2339, G: 18

istikbâlini tehlikeye atmak olur. Bunun için, İran dâhilindeki harbimize, Almanları da beraber sürüklemek ve birlikte hareket etmek, gelecekteki menfaatlerimiz itibariyle zarurîdir. Binaenaleyh Avusturyalılar gibi, İran harekâtından el çekmek arzusunu gösteren Almanlar'ı teşvik ve tergib ile bizimle birlikte sürüklemek hususunda mesai sarfetme gayretinde bulunmanızı rica ederim."¹³¹

Bu mektuptan da açıkça anlaşılacağı üzere Harb-i Umûmî'de takip edilen İran siyaseti için sadece Almanlar'ı ya da sadece Osmanlı tarafını mesul tutmak yanlış ve adaletsiz olur. Her iki taraf da stratejik hedefleri ve istikbâldeki siyasetleri için birbirini kullanma çabası içinde olmuştur.

2.2- Rusların İran'ın Kuzeyini İşgâli

Birinci Dünya Savaşı içindeki cephe hareketleri oldukça ilgi çekici bir konudur. Bir tarihçi olarak bu cephe hareketlerinin askerî açıdan değerlendirmesini yapamasak da, yaşanan gelişmelerin bir satranç tahtasındaki hamleler gibi ortaya çıktığını kavramak zor değildir. Savaşın içinde her cephe, her taarruz ve geri çekiliş yekdiğeriyle bağlantılı bir biçimde ortaya çıkmıştır. Örneğin Sarıkamış harekâtının, sıkışan Avrupa cephelerini açmak için gerçekleştirilen bir hamle olduğu âşikârdır. Keza İtilâf kuvvetlerinin Çanakkale harekâtının –esas hedef olan İstanbul'a ulaşılmasa da-, diğer cephelerde faaliyet gösterme ihtimâli bulunan büyük Türk kuvvetlerini bağladığı da meydandadır.¹³²

Rusların İran'daki ileri harekâtı ele alınırken de bu cephe bağlantılarını her zaman hatırd tutmak gerekir. Bilindiği üzere Sarıkamış harekâtından sonra Ruslar, stratejik üstünlüğü ve saldırı inisiyatifini ele geçirmişlerdir. Nitekim beklenen Rus taarruzları da 1915'in yaz aylarından itibaren ortaya çıkacaktır. Çanakkale savaşlarının bitmesiyle, boşalan Türk kuvvetlerinin

¹³¹ Aydemir, a.g.e., s.197

¹³² Allen, Muratoff, a.g.e., s.356

doğuda üstün bir konuma geçmesine meydan vermemek fikrini de barındıran bu Rus taarruzları, 1916 kışı boyunca devam etmiştir.¹³³ 1915'in son aylarında İran'da artan Alman faaliyetlerini ve hükümet darbesi teşebbüslerini akim kılmayı amaçlayan Rus taarruzunun gerçekleşmesinde, yukarıda verilen tabloya uygun olarak cephe bütünlüğünün sağlanmak istendiği de çok açıktır.

2.2-1) Rus İlerleyişi Karşısında Osmanlı ve Almanya Devletlerinin Tutumu

Rusya'nın Kafkas Orduları başkumandanlığına Grandük Nikola'nın gelmesinden sonra ve yukarıda ele alınan sebeplerden dolayı İran'ın kuzeyi Ruslar tarafından işgâl edilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede 12 Kasım 1915'ten itibaren Baratof komutasındaki Rus kuvvetleri, Hazar Denizi üzerinden Enzeli Limanı'na çıkmaya başlamıştır. Kazvin üzerinden devam eden Rus ilerleyişi, 1916 yılının başlarına kadar devam etmiş; Kum, Kâşan, Sultan Bulak, Kirmanşah ve Devletabad Rusların eline geçmiştir.¹³⁴

Rus ilerleyişi karşısında Osmanlı ve Almanya eliyle teşkil edilen kuvvetler peyderpey geri çekilmeye başlamıştır. Bu geri çekiliş ve yaşanan diğer gelişmeler, Tahran sefaretince günü gününe Hariciye Nezareti'ne rapor edilmiştir. Buna göre 14 Kanun-ı Evvel 1915 tarihli telgrafta Hanekin'deki İran kuvvetlerinin Ruslara mağlup olduğu, Kirmanşah ve Sultanabad'a çekildiği bildirilmektedir. Bundan sonra yaşanacak gelişmeler hakkında da mütalâaların kaydedildiği telgraf şöyle devam etmektedir:

“Rusların takip ile Kirmanşah'ı almaları muhakkak gibidir. İran ile hatt-ı muvasalamız kesiliyor demektir. Bu mağlubiyet üzerine şah ile hükümetinin bütün bütün Rus ve İngiliz nüfuzuna inkıyada mecbur olacağı şüphesizdir.

¹³³ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970, s.284

¹³⁴ Kurat, **a.g.e.**, s.288

Bendeniz, hükümetin düşmanlarımızla aleyhimize tecavüzî bir ittifaka girmemelerini temin için son dakikaya kadar çalışacağım. Fakat şimdiye kadar müzakere edilen esas ki bizler İran'a girersek İran'ın düşmanlarımız ile beraber bizim duhulümüze mani olmasıdır. Kabule mecbur olacaklar zannedirim. Ancak bu takdirde gelen Osmanlı kuvvetlerine karşı İran aşâirinin umûmen hükümetin emrine itaat ve bizimle harp edeceğini zannedirim. İşte Almanya sefiriyle ateşemiliterinin mülâhazasızlıkla hareketleri bu neticeyi verdi. Bizim için yapılacak şey ya hududumuzu lüzumu derecede takviye ile harp neticesini beklemek veyahut Musul ve Bağdat cihetlerinden iki nizamiye kolordusu göndermektir.”¹³⁵

Rus ilerleyişi, İran'da ittifak devletlerine taraftar olan grupların da Osmanlı hududuna doğru çekilmelerine sebep olmuştur. Tahran sefiri Asım Bey'in Hariciye Nezareti'ne gönderdiği telgraftan¹³⁶ anlaşıldığına göre millî müdafaaya çalışan mebuslar, gazeteciler ve sâir kişiler, Kum'da toplanmışlardır. Bu kişilerin çoğu maddî sıkıntı içindedir. Zor günlerinde bu kişilere para yardımında bulunmanın şimdi ve gelecek için bir zaruret olduğunu belirten Asım Bey, üç bin liralık bir yardımda bulunmanın kâfi geleceğini söyleyerek, kendilerine faydalı ve yardıma muhtaç kişilere nezaretten para gelene kadar borç bularak yardım edip etmemesinin uygunluğunu sormaktadır. Asım Bey'in bu sorusuna olumlu cevap, 7 Aralık 1915 tarihinde verilmiş, ateşemiliterlik nezdinde bulunan paranın üç bin lirası yardım için tahsis edilmiştir.

Rus işgâli devresinde Osmanlı Devleti'nin, İran'da kendisine taraftar gruplarla olan bu teması daha sonra da devam etmiştir. 16 Şubat 1916 tarihinde Hanekin'den Hariciye Nezareti'ne gönderilen telgraf bu temasa işaret ediyor. Bu telgrafta Safa Bey, Rus istilasından kaçan İtidal Fırkası mensuplarıyla İsfahan'da görüşüğünü belirtiyor. Bu görüşmelerde İtidal Fırkası mensupları, Osmanlı Devleti ile gizli ve hususî bir anlaşma yaparak

¹³⁵ BOA, HR.SYS. D: 2339, G: 14

¹³⁶ BOA, HR.SYS. D: 2339, G: 2

ittifak etmek istemişlerdir. Bu anlaşmaya, daha önce Almanlarla uzlaşan Demokratlar'ın da dâhil edilmesi düşünülmektedir. İsfahan'da yapılan bu görüşmelerden sonra mebuslardan bir kısmı güvenlik kaygıları sebebiyle Kirmanşah'a doğru yola çıkmıştır. İçinde İtidal Fırkası Reisi Seyyid Muhammed Tabatabayi'nin de bulunduğu diğer kabile ise yol üzerindeki Nihavend'in Ruslar tarafından ele geçirilmesi üzerine güzergâh değiştirerek yollarına devam etmişlerdir ki, telgrafın yazıldığı tarihte hâlâ Kirmanşah'a ulaşamamışlardır. Kirmanşah'ta bulunan İtidal ve Demokrat Partileri mebusları toplanarak, Tahran'daki Fermanferma kabinesinin yerine, Nizamüssaltana'nın önderliğinde geçici bir hükümet teşkil etmek üzere müzakerelerde bulunmaktadır. Bu düşüncenin kuvveden fiile geçmesi için İtidal, Demokrat ve Ulema partilerinin liderlerinin Kirmanşah'a gelişleri beklenmektedir. Şayet Kirmanşah Rus tehdidi altına girerse mebuslar önce Kasrışirin'e ve burası da tehlikeye düşerse Bağdat'a kadar çekilmeyi ve İran'ı Ruslardan ve Rus taraftarlarından kurtarmayı düşünmektedirler.¹³⁷

Geçici bir hükümet kurmayı düşünen bu gruplar, İran'ın Rus işgâlinde kurtulabilmesi ve Osmanlı hududuna iki günlük mesafedeki tehlikenin bertaraf edilebilmesi için kâfi miktarda Osmanlı kuvvetinin İran'a sevk edilmesini talep etmektedirler.¹³⁸

Verilen bütün bu bilgiler bize gösteriyor ki Ruslar, 1915 sonu ve 1916 başında hem Doğu Anadolu'da hem de İran'da üstünlüğü ele geçirmiştir. Ancak yine de 1916 ilkbaharında Rus genelkurmayı bütün dikkatini büyük bir taarruz hazırlığı içinde olduğu batı cephesine çevirmiştir.¹³⁹ Bu duruma bir de Kutulamare zaferinin etkileri eklendiğinde, İran'daki Rus üstünlüğü bir süre sonra sona erecektir.

¹³⁷ BOA, HR.SYS. D: 2339, G: 46

¹³⁸ BOA, HR.SYS. D: 2339, G: 65

¹³⁹ Allen, Muratoff, a.g.e., s.356

2.2-2) Almanya'nın İran Siyasetindeki Değişiklik

Rus ileri harekâtı, Osmanlı ve Almanya devletlerinin İran siyasetlerindeki rekabeti de etkilemiştir. Rus ilerleyişinin Alman siyasetini başarısız kılması, Almanya'nın İran mesaisinde Osmanlı'ya yaklaşmasına sebep olmuştur. Bu yakınlaşma çabası, yukarıda da vurgulandığı üzere Osmanlı Devleti'nin takip ettiği siyaset açısından da önemli addedildiği için geri çevrilmemiştir.

Henüz Rus ileri harekâtı başlamadan evvel, Ekim 1915'te, Irak'taki ilk İngiliz ilerleyişi karşısında alınan başarısızlıkların da tesiriyle Osmanlı genelkurmayı yeni bir teşebbüste bulunmuştur. Irak cephesindeki başarısızlıklar fırsat bilinerek hem bu cepheyi toparlamak hem de İran girişimlerini yeniden canlandırmak maksadıyla 6. Ordu kurulmuştur. Bu kuvvetin başına da Osmanlı ordusunda oldukça itibarlı bir ismi olan Von der Goltz getirilmiştir. Goltz Paşa'ya gönderilen ilk şifrede, "Bakanlar Kurulu'nun kendisini Tahran'a olağanüstü delege tayin ettiği ve bu memleketteki Türk-Alman elçilerinin ve her iki hükümete bağlı tüm sivil ve askerî görevlilerin kendi emrinde olacağı; Hindistan'a yapılacak bir seferin planlarının hazırlanması" bildiriliyor ve "karargâhını kimlerden kurmak istediği" soruluyordu.¹⁴⁰ Paşa'ya gönderilen 22 Ekim 1915 tarihli şifrede ise; "kendisinin gerek İran kuvvetlerini merkezî devletler ve gerek İran'ın ilerideki özgürlük ve bağımsızlığını sağlamaya yöneltmiş eylemleri yönetmekle yükümlü olduğu, bu yolda ilk görevini İngiltere ve Rusya'ya karşı İran'ı ayaklandırmak ve memlekette mevcut askerî kuvvetleri ele alarak bir İran ordusunun kuruluşuna çaba göstermesi; keza İran ayaklanmasına yardımda bulunmak üzere ileride oraya gönderilecek birliklerin de emrine gireceği, bütün bu kuvvetlerin hepsinin 6. Ordu adını alacağı, izin ve müsaadesi olmadan bölgesinden hiçbir kuvvetin alınamayacağı, Kafkas Cephesi'nde bulunan 3. Türk Ordusu tarafından –istendiğinde- kendisine yardım edileceği,

¹⁴⁰ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918**, III. Cilt, 1. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1979, s.377

bundan başka Türkiye'den ve Almanya'dan İran ve Afganistan'a gönderilmiş subay ve heyetleri, ateşemiliterler ve konsolos vekili olarak görevlendirilen menzil subaylarının emrinde olduğunu, ayrıca kendisine bir Türk siyasî danışmanı verileceği, Türkiye ile Almanya'dan, İran ayaklanmasına yardım için gönderilecek para ve silah, cephane ve harp gereçlerinin emrinde olduğu, bunların kullanma şekli ve yerini kendisinin tayin edeceği..." bildiriliyordu.¹⁴¹ Anlaşılan o ki, Almanya ve Osmanlı Devleti, Goltz Paşa üzerinden İran siyasetlerini birbirlerine yaklaştırma çabası içine girmişlerdir.

Ateşemiliter Fevzi Bey'in Hanekin'den Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 6 Şubat 1916 tarihli telgraf, İran siyasetindeki bu yaklaşmanın Rus ileri harekâtından sonra daha da arttığına işaret etmektedir. Alman sefiriyle Kirmanşah'ta görüştüğünü belirten Fevzi Bey, Almanlarla birlikte yürütülen işlerdeki iyiliğin gittikçe arttığından bahisle, iki tarafın meselelere bakış açısının birleştiğini ve münasebetlerin samimi bir biçimde ilerlediğini vurgulamaktadır. Fevzi Bey'in bildirdiğine göre Almanya, İranlılara da ümit vermekte, yardım vaadinde bulunmaktadır.¹⁴²

İki devlet arasındaki bu yaklaşma, ilerleyen dönemde XIII. Kolordu'nun İran'a sevkini de en önemli sebebi olacak tarzda devam etmiştir. Öyle ki, 12 Ağustos 1916 tarihinde iki devlet arasında, İran'da ve sair doğu memleketlerinde "devleteynin mesai-i müttehidelerini tanzim maksadıyla sulhün in'ikadına değin mukarrer olmak üzere" bir anlaşma dahi imzalanmıştır.¹⁴³ Böylece iki devlet, İran siyasetlerini kâğıt üzerinde de olsa tamamen birbirine uygun hâle getirmişlerdir.

¹⁴¹ Birinci Dünya Harbinde... s.377

¹⁴² BOA, HR.SYS. D: 2339, G: 39

¹⁴³ BOA, HR.SYS. D: 2320, G: 3. Söz konusu anlaşmanın Almanca olan tam metni için bkz: BOA, HR.SYS. D: 2424, G: 72

2.2-3) Rus İleri Harekâtının Kutülamare Kuşatmasıyla Bağlantısı

Bilindiği üzere Ruslar, Hazar Denizi üzerinden İran'a asker çıkardığı dönemde, Irak cephesinde General Townshend'in kumandası altındaki İngiliz kuvvetleri Kutülamare'de kuşatılmış bulunuyordu. Bu arada İngilizler, kuşatma altındaki bu birlikleri kurtarmak için pek çok teşebbüste bulunmuşlardır. Bunun için Fransa cephesinden iki tümenle, başka birtakım birlikler Basra'ya getirilmiştir.¹⁴⁴ Buna ek olarak Kut şehrindeki muhasaranın kaldırılması için Ruslarla işbirliği yapılması fikri de gündeme alınmıştır. İran'da ilerleyen Rus birliklerinin 26 Şubat 1916'da Kirmanşah'ı almasını müteâkip bu fikir daha da kuvvetli bir biçimde benimsenmiştir. Bu çerçevede Rus birliklerinin başında bulunan Baratof'la Townshend ve İngiliz kurtarma birliği arasında doğrudan telsiz irtibatı kurulmuştur.¹⁴⁵

Bu dönemde Irak cephesindeki durumu Mehmet Kenan şöyle yansıtmaktadır:

*“Rus ileri harekâtı Bağdat'ı tehdit edici bir şekle girmiş idi. Bu esnada Kutülamare cephesinde General Townshend'i kurtarmak için gelmiş olan İngiliz kolordusu Felahiye mevzilerine taarruzlarına devam etmekte, General Townshend Kutülamare'den bir huruç icrası için Dicle üzerinde bir köprü hazırlamakta olup Kut cephesindeki İngiliz-Türk kuvvetleri adeden müsâvî fakat İngilizler top ve cephaneye fâik ve daima takviye almakta berdevam idiler. Çalınan bir telsiz muhaberesine göre Rus generali Baratof, General Townshend'e yakın zamanda müştereken hareket edeceklerini bildirmişti.”*¹⁴⁶

14.1.1916 tarihli bir telgrafta da Kazvin, Hemedan, Kirmanşah ve Hanekin üzerinden Osmanlı hududuna yaklaşan Rusların, Elcezire taraflarında ilerlemek isteyen İngilizlerle irtibat ederek Avrupa'da

¹⁴⁴ Sanders, a.g.e., s.163

¹⁴⁵ Allen, Muratoff, a.g.e., s.358

¹⁴⁶ Mehmet Kenan, **Büyük Harpte İran Cephesi**, II. Cilt, s.136

kaybettiklerini Balkanlar'da ve Asya'da arama cihetini tercih etmiş oldukları vurgulanmaktaydı.¹⁴⁷

Yaşanan bu gelişmeler, Goltz Paşa'nın hatıra defterinde, "Rusların hakikaten İngilizlerle birlikte Bağdat'a karşı bir hareketi göze aldıkları anlaşılıyor. Selmanıpak vakası yalnız ara yerde tahaddüs etmiş münferit bir vakadır. Hâlen Ruslar büyük bir taarruz darbesi indirmek üzeredir. Herşey buna delâlet ediyor..." cümleleriyle yer bulmuştur.¹⁴⁸ Bu düşüncelerle Goltz Paşa, Rus birlikleriyle İngilizlerin birleşme ihtimâline karşı 6. Türk Tümeni'nin Bağdat'a ulaşmasından sonra on iki topla birlikte dört taburu İran hududuna sevk etmiştir.¹⁴⁹ Goltz Paşa'nın aldığı bu tedbirin olumlu sonuçlar doğurduğu anlaşılmaktadır.

Çok geniş bir coğrafyaya yayılmış, nispeten az sayıdaki Rus kuvvetlerinin sahip olduğu lojistik imkânlar, İngiliz ve Rus birliklerinin birleşmesi fikrinin tatbik edilmesine müsaade etmemiştir. Böylelikle İngilizlerin Ruslardan beklediği yardım, Mart ayında bir Rus süvari birliğinin Loristan'dan geçerek Alelgarbî'de İngiliz karargâhını ziyaretinden ibaret kalmıştır.¹⁵⁰

¹⁴⁷ BOA, HR.SYS. D: 2417, G: 25

¹⁴⁸ Goltz Paşa... s.48

¹⁴⁹ Allen, Muratoff, a.g.e., s.359

¹⁵⁰ Kenan, a.g.e., s.136

2.3- Kutülamare Zaferinden Sonraki Gelişmeler

Uzun bir mücadelenin ardından 29 Nisan 1916'da, Kutülamare kuşatması Türk birliklerinin zaferiyle sonuçlanmıştı. Irak cephesindeki bu başarının ardından İran'a yönelik olarak bilhassa Almanların yeni girişimler içine girdiği görülmektedir.

2.3-1) Almanların İran'a Yönelik Harekât Talepleri

Almanlar, İran'daki müstakil siyasetlerinin Rus ileri harekâtıyla başarısızlığa uğramasından hemen sonra, İran'a yönelik bir askerî faaliyetin başlatılması konusunu gündeme getirmişlerdir. 31.1.1916 tarihinde, yani Rus kuvvetlerinin İran'a yeni geldiği bir zamanda Fevzi Bey'in Alman sefiriyle yapmış olduğu görüşme, bu hakikati açık bir biçimde ortaya koyuyor.

Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderilen telgrafa¹⁵¹ göre; Alman sefiri, Fevzi Bey'e Osmanlı ve Alman siyasetlerinin tamamen birbirine mutabık olduğunu beyanla, Osmanlı hükûmetine iletilmesi ricasıyla şöyle söylemiştir:

İsfahan, Sultanabad, Devletabad, Kirmanşah, Sine hattına kadar Ruslar İran'ı istila etti. Hiç olmazsa bu hattı muhafaza edelim. Aksi takdirde Ruslar bütün İran'ı istila edecek. Biz Almanlar ve Osmanlı, bir dost memleketine müteveccih bu felaketin aciz bir şahidi kalacağız. Bu hattın muhafazası, eldeki kuvvetle müşküldür; buraların muhafazası için muntazam iki fırkaya ihtiyaç vardır. Bunların bir aya kadar gönderilmesini rica ederim.

Fevzi Bey'le Alman sefirinin anlaştığı esaslar ise şöyledir:

Müslüman olan Osmanlı Devleti, Avrupalılara nispetle doğuda yüksek ve müstesna bir mevkie sahiptir. Bu mevki takviye olunmalı ve bundan istifade edilmelidir. İkinci olarak kabul edilen şey, İran'ın iç işlerine doğrudan bir müdahalede bulunulmaması yönündedir. Burada ilgi çekici bir tespit vardır: "Şarkta her işi bilvasıta ve yine şarklılara yaptırmak lâzımdır." Bu esasa göre yapılacak şey, sorumluluk sahibi olmayan kişilere değil, doğrudan

¹⁵¹ BOA, HR.SYS. D: 2339, G: 35

doğruya hükümete yardım etmektir. Bu yolla hükümet kontrol altına alınır ve herşey ondan istenir. Son olarak yapılan tespit ise, İran'ın kendi gücüyle Rus işgâlinde kurtulmasının mümkün olmadığı, bunun için Osmanlı askerinin mutlak surette bunlara yardımcı olması gerektiğidir.

Almanların İran'a yönelik harekât talepleri, Kutulamare zaferinden sonra daha da ısrarlı bir biçimde devam etmiştir. 1 Mayıs 1916 tarihli telgrafta verilen şu bilgiler hayli ilgi çekicidir: Kutulamare'deki Osmanlı muzaferiyetinin ardından Almanlar, Irak cephesinden İran'a bir miktar asker kaydırılması konusunu gündeme getirmişlerdir. Alman sefiri Vassel, söz konusu zaferi tebrik ile Safa Bey'e bu konu üzerinde ısrarcı olmuş ve eğer ihtiyaç olursa Türk askerinin İran'da Alman yahut Avusturya silahlarını kullanabileceğini belirtmiştir.

Aynı konuyu dillendiren bir diğer kişi de Bopp Paşa'dır. O da artık Osmanlı kuvvetlerinin İran'a getirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Safa Bey'in ne kadar askere ihtiyaç olabileceği konusunda sorduğu soruya, son zamanlarda azalan paranın tekrar bollaştığını, İran kuvvetlerinin önemli bir kısmını kendi taraflarına çekmeyi başardıklarını ve bu askerlerin yavaş yavaş Kirmanşah'ı üç koldan sardıklarını söylemiştir. Osmanlı taburlarının da bu kuvvetlerin arkasına yerleştirilerek harekâtları yakından takip etmesi gerekmektedir. Bopp Paşa'ya göre Ruslar Kirmanşah'ta bir defa hezimete uğratılırlarsa, zulmettikleri aşiretler, Ruslara saldırmakta tereddüt göstermeyeceklerdir. İşte bunların olabilmesi için ihtiyaç olunan şey altı bin asker, bazı aşiretlere dağıtılmak üzere kâfi miktarda tüfek ve mühimmattır.¹⁵²

Bu telgraftan üç gün sonra Safa Bey'in Hanekin'den gönderdiği bir başka telgraf, konu hakkında daha da ilgi çekici fikirler ilham etmektedir. Safa Bey, düşmanın yirmi bin kişilik bir kuvvet ve şiddetle taarruz ettiğini, askerinin büyük zayıat vererek Kasrışirin'e çekilmeye mecbur kaldığını ve son menzilin Serpol'e ulaştığını bildirmektedir. Başta Alman sefiri olmak üzere Grup Kumandanı Bopp'un ve diğer askerî birliklerin ve mebusanla rüesanın

¹⁵² BOA, HR.SYS. D: 2339, G: 74

Bağdat'a çekilmek fikrinde olduğu söylenmektedir. Telgrafın sonunda Safa Bey, şayet Rusların karşısına kâfi miktarda asker çıkarılmazsa, Ruslarla İngilizlerin birleşme ihtimâli olduğunu belirterek bu durumun Bağdat'ın düşmesine sebep olacağını bildirmektedir.¹⁵³

Safa Bey'in canhıraş bir dille yazdığı bu telgraftan sonra Ali İhsan (Sabis) Bey'in kumandası altındaki XIII. Kolordu İran'a doğru yola çıkacaktır. Esasen bu telgrafta verilen bilgilerin çok abartılı olduğu, daha sonra Ali İhsan Sabis'in hatıralarında yazdıklarından anlaşılmaktadır. Sabis, konu hakkında şu bilgileri sunmaktadır:

*"...İran'da Rusların böyle bir ileri hareketleri karşısında evvelce İran'a sevk edilmiş olan ve Bağdat Grubu namı verilen kuvvetlerimizin başlarındaki kumandanların, Acem devlet adamları ile Nizamüssaltana'nın Tahran'da bulunur iken Rusların karşısında geri çekilen Ateşemiliter Binbaşı Fevzi Bey'in ortalığı vellele veren feryadları gerek Enver Paşa'yı ve gerek Halil Paşa'yı endişeye sevk etmiş..."*¹⁵⁴

Bu noktada bir fikir beyan etmek yerine bir soru sorarak konuyu noktalayabiliriz. Tam Kutülamare zaferinin kazanıldığı bir zamanda ve Almanların ısrarla harekât talep ettiği bir dönemde Bopp'un geri çekilişi ve Rus kuvvetleri hakkında verilen bu malûmat, İran harekâtını temin için yapılmış bir manipülasyon olabilir mi?

2.3-2) XIII. Kolordu Harekâtı

2.3-2-1) Harekât Hakkındaki Bazı Mütalâalar

XIII. Kolordu'nun İran'a sevki ve daha sonra Bağdat'ın düşmesi, harekât emrinin verildiği günden itibaren büyük bir tenkit konusu olmuştur.

¹⁵³ BOA, HR.SYS. D: 2339, G: 76

¹⁵⁴ Sabis, a.g.e., s.180

Liman von Sanders, XIII. Kolordu'nun İran harekâtını hem raporlarında¹⁵⁵ hem de hatıralarında şiddetle tenkit etmektedir. Liman Paşa hatıralarında şöyle yazıyor:

“... Goltz'un yokluğunun ilk neticesi, Irak'ta kaybedilen geniş araziye tekrar ele geçirmek için İngilizlere yeniden taarruz etmek üzere Kutülamare başarısından faydalanılmaması oldu. 13. Türk Kolordusu'nun tarafsız olan İran topraklarında ileri hareketi başladı. 11 Temmuz 1916'da aşağıda aynen anlattığım ve bugün de hiçbir şey ilave etmeye lüzum görmediğim düşüncelerimi bir raporla tespit etmiştim: Irak'ta 6. Ordu'da açık bir sevk ve idare yok gibi görünüyor. Halil Paşa ordu komutanından başka herşeydir; Kutülamare muzafferiyetinden sonra İngilizlere Felahiye'de taarruz ederek Irak'ın hiç olmazsa bir kısmını tahliyeye mecbur edecek yerde, çok nüfuzlu ve akıllı fakat çok entrikacı ve Almanlara dost olmayan İhsan Paşa'yı Hanekin üzerinden Kirmanşah'a gönderiyor ve Rusların birkaç taburla (2-3), birkaç süvari alayına (5 kadar) karşı, Türk basını tarafından göklere çıkarılan kolay birtakım başarılar kazanmak peşine düşüyor.

İran'a karşı yapılan bütün bu harekât boşluğa kılıç sallamak gibidir. Çünkü birincisi oradaki başarı devamsızdır; ikincisi halkı askerliğe alışmamış ve güvenilmez olan İran üzerine yapılması tasarlanan baskının, Dünya Savaşı'nın sonucu üzerine hiçbir tesiri yoktur.”¹⁵⁶

Liman Paşa'nın eleştiri oklarına hedef olan Halil Paşa ise hatıralarında şöyle yazacaktır:

“6. Ordu'nun selâmetini icap ettiren en yerinde hareket, (Rus kuvvetlerinin tutulduğu) Paytak Geçidi'nde yeterli kuvvetlerle savunmada kalmak, ana kuvvetlerle de İngiliz ordusunu Basra istikametinde sürerek denize dökmektir. Ne var ki öteden beri İran'da hayal içinde olan, siyasî ve

¹⁵⁵ 27 Mart 1919 tarihli rapor ve söz konusu tenkitler için bkz: Akdes Nimet Kurat, **Birinci Dünya Savaşı Strasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1966, s.80 vd.

¹⁵⁶ Sanders, a.g.e., s.164

iktisadî menfaatler peşinde koşan Almanlar, başkumandanlık karargâhını tesirleri altında bırakmışlardır; bu tesirin neticesinde de son derece hatalı bir emirle karşı karşıya kaldım. Emir şöyleydi: Dicle cephesinde yeteri kadar kuvvet müdafaada bırakılarak İran cephesi takviye edilecek, ilk olarak Kirmanşah işgâl altına alınacaktır.”

Cephe ve asker durumlarına işaret eden Halil Paşa, başkumandanlığın bu emrine itiraz eder, hatta emrin ısrarla tekrar edilmesi üzerine istifasını dahi sunar. Ancak kendisine “6. Ordu kumandanı olarak kalacaksınız ve Kirmanşah’ı mutlaka işgâl edeceksiniz” yazılı son emir verilir. Bu emir üzerine XIII. Kolordu İran’a yönelir. Halil Paşa, İran’a yürüyen bu kolordu için, “havada hedefsiz sallanan bir kılıç gibiydi” der.¹⁵⁷

Fevzi Çakmak ise İran harekâtı hakkındaki mütalâasında XIII. Kolordu’nun Ruslara karşı tahrikinin yerinde olduğunu söyler. Ancak ona göre yanlış olan, İran’da harcanan zamandır. 1916 yazında Rusların mağlup edilerek huduttan uzaklaştırılmasının ardından XIII. Kolordu’nun kış harekâtı için Irak’a dönmesi gerektiğini belirten Fevzi Paşa, böylelikle Bağdat’ın İngilizlerin eline geçmesine mâni olunabileceğini söylemektedir.¹⁵⁸

Bütün bu değerlendirmelerin üzerine biz de şunları söyleyebiliriz: Alınan askerî başarısızlıkların ardından tarafların eksik bilgilerle birbirlerini suçlaması makûl ve mazur görülebilecek bir durumdur. Ancak mesele objektif bir biçimde değerlendirildiğinde, İran harekâtı için ne Almanların tahrik ve taleplerini gözardı edebiliriz ne de Osmanlı Başkumandanlığı’nın isabetsiz öngörülerini ıskalayabiliriz.

2.3-2-2) XIII. Kolordu Harekâtından Sonra Yaşanan Gelişmeler

XIII. Kolordu harekâtından sonraki askerî durum, 17 Temmuz 1916 tarihli telgrafa göre şöyledir: Miralay Ali İhsan Sabis kumandasındaki 13.

¹⁵⁷ Sorgun, a.g.e., s.194-196

¹⁵⁸ Çakmak, a.g.e., s.160

Kolordu'nun karargâhı elyevm Kirmanşah'tadır. Bir fırka, Kirmanşah-Hemedan yolunda ve Kirmanşah'tan altı yedi saat mesafede Biston'da bulunan Ruslara karşı müdafaa tertibatı almıştır. Bütün kıtalar ileri harekât için eksiklerini ikmal etmekle meşguldür. Ruslar, Biston'da üç-dört bin kişilik bir kuvvet bırakarak Hemedan'a çekilmiştir. Osmanlı güçleri üstün, askeri sıhhi ve manevî yönden kuvvetlidir.

Kirmanşah'ta bulunan aşiretler ve reisleri her ne kadar Osmanlı kuvvetlerine ilhak etmiş olsalar da, bunlardan ciddi bir askerî yardım görülemeyeceği, eski tecrübelerle sabittir. Ancak bunların Osmanlı kuvvetleriyle beraber olmaları, kullanılan yollarda ve bilhassa hudutta asayişin temin edilmesini sağlamaktadır ki, bu da çok ciddi bir faydadır. Artık halk, İran'ı Ruslardan temizleyecek olanın ancak Osmanlı kuvvetleri olacağına inanmaktadır.

Ruslar çekilirken, güzergâhları üzerinde bulunan köyleri ve tarlaları tahrip edip yakmışlardır. Buna sebep, ahalinin Ruslar geldiğinde kaçmış olmalarıdır. Ayrıca Ruslar, bu geri çekilme esnasında Osmanlı taraftarı olanları tehdit etmekle kalmamış, müttefik devletlerin şebenderliklerini de arama yapmak bahanesiyle tahrip etmişlerdir. Rusların yaptığı bu zulümler, bu havalide artık halkın bîtarafıktan vazgeçip düşmanın gerçek yüzünü görmesine sebep olmuştur.¹⁵⁹

İran'daki Türk ilerleyişi İtilâf devletlerinin reaksiyonu ile karşılaşmıştır. Rus ve İngiliz sefirleri, hanedan mensubu olan Salarüddeve'nin Osmanlı ordusuyla gelmekte olduğunu ve Tahran'a gelmesinin ardından hükümdarlığını ilân edeceğini propaganda etmektedirler. Ruslar da Osmanlı ordusunun Hemedan'da tecavüzlerde bulunduğu yalanıyla halkı galeyana getirmeye çalışmaktadır.¹⁶⁰

¹⁵⁹ BOA, HR.SYS. D: 2339, G: 84

¹⁶⁰ BOA, HR.SYS. D: 2339, G: 103

18 Ağustos 1916 tarihli telgrafta¹⁶¹ ise İran hükümetinin Osmanlı kuvvetlerinin ilerlemesinden korktuğu, bu sebeple şahı ve başkenti Mazenderan'a nakletmeyi, ayrıca Osmanlı'ya karşı harp ilân etmeyi düşündüğü bildirilmektedir. Tabîî hükümetin bu hareketinin arkasında da yine Ruslar ve İngilizler vardır.

Tahran gazetelerindeki bazı haberlerin değerlendirildiği 27 Eylül 1916 tarihli bir başka telgraftan anlaşıldığına göre ise, İran şahının Tahran'ı terk etmesinin ve İtilaf devletlerinin sefirleriyle birlikte hareket etmesinin uygun olup olmadığını kararlaştırmak üzere Şevval'in 19'unda, sarayda bir meclis toplanmıştır. Bu meclise ulema, şehzadegan, rical-i devlet, eski ve yeni vezirler ve reis-i vüzeralık etmiş kişiler iştirak etmiştir. Alınan kararlar tamamınca imza edilmiştir. Yapılan gizli oylamada iki oya karşı otuz oyla şahın Tahran'ı terk etmemesi kararlaştırılmıştır. Meclis, kararını bir mazbata ile şaha bildirmiştir. Yabancı devletler sefirlerine, harbin başlangıcından beri varolan bîtaraflığın gereği üzere muamele edilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca başkentin her türlü tecavüzden korunması için icap eden devletler nezdinde girişimlerde bulunulacaktır.

Şahın Tahran'ı terk edeceği haberleri üzerine esnaf ve tüccar, bir heyet ile şaha müracaatla Tahran'ı terk etmemesini istemişlerdir. Ayrıca dükkânların kepenkleri indirilmiş, insanlar camilere kapanmışlardır. Şah, Tahran'ı terk etmeyeceğini ve İran'ın tarafsızlığını muhafaza edeceğini beyanla bu umumî heyecanın önünü almıştır.¹⁶²

İtilâf devletlerinin Osmanlı aleyhtarı propagandaları ilerleyen dönemde de devam etmiştir. 14 Ocak 1917 tarihiyle Tahran sefareti maslahatgüzarı Nüzhet Bey, yolladığı telgrafta şöyle demektedir: “Düşmanlarımız hükümet-i seniyyenin maksadı Kürdistan'ı İranlılardan müdafaa görmeksizin kolayca işgâl etmek ve Anadolu'daki zararı bu suretle telâfi eylemek olduğunu ve bu maksatlarını temin eylemiş olan Osmanlıların İran'da daha ziyade ilerlemeye

¹⁶¹ BOA, HR.SYS. D: 2339, G: 92

¹⁶² BOA, HR.SYS. D: 2425, G: 61

lüzum görmemekte olduklarını ve tarafımızdan işgâl olunan mahallerin tahliye olunmayacağını işaa ediyorlar. Ordumuzun Hemedan'da uzunca bir müddet beklemiş olmasını da buna delil gibi gösteriyorlar. Şah hazretleriyle taraftarlarımız bu suretle büyük bir yeise duçar edilmişlerdir. Dün mülâkat ettiğim reis-i vükelâya bu rivayetleri çıkaranlardan bahsettiğim sırada müşarünileyhi bile bu rivayetlerin sıhhatine kail olmuş gibi gördüm. Müşarünileyh bu babda vaki olan ifâdat ve teminatımı hilâf-ı mutad olarak pek lâkaydâne dinledi. Bu rivayeti cerh ve tekzib eylemek ve maksadımızın İran'ı Rus nüfuzundan kurtarmak ve istiklâlini temin etmek olduğunu fiilen ispat eylemiş olmak için harekât-ı askeriye başlamak ve hiç olmazsa Tahran'a doğru biraz daha ileri gitmekliğimiz ve dokuz numaralı telgrafımda arz etmiş olduğum teklif-i malumu kabul eylediğimize delalet edecek âsâr-ı maddiye göstermekliğimiz lâzımdır. Harekât-ı askeriyenin gayr-ı muayyen bir müddetle duçar-ı tevakkuf olmuş bulunması aleyhimizde birtakım su-i tefsirlere mahal vermekte ve lehimizdeki efkârı ve bahusus şah hazretlerini ümitsizliğe düşürmektedir. Bu ümitsizliklerin birçok mahzurlar tevliid etmesi muhtemeldir. İstiklâl-i İran hakkında bazı beyanat-ı mülûkaneyi havi olduğunu haber aldığım nutk-ı hümayunun beş on nüshasının lüzumuna mebni serian kumandanlık vasıtasıyla bendenize irsal buyrulmasını istirham ederim.”¹⁶³

Rus ve İngilizlerin bu propaganda faaliyetleri karşısında Osmanlı Devleti de boş durmamıştır. XIII. Kolordu Kumandanı Ali İhsan Sabis, Ekim 1916'da, Harb-i Umûmî'ye dair İranlılara hitaben bir beyanname neşretmiştir. Ali İhsan Bey, yayınlamış olduğu bu beyannamede Harb-i Umumî'nin başlangıcından o güne kadar yaşananlar hakkında etraflıca bir değerlendirme yaparak İttifak devletlerinin başarılarını vurguladıktan sonra, Osmanlı kuvvetlerinin İran'daki maksadını açıklamıştır: “İran'ı Rus ve İngiliz işgâlinde kurtarmak.”

¹⁶³ BOA, HR.SYS. D: 2427, G: 26

Ali İhsan Bey'in beyannamesinden anlaşıldığına göre İngilizler ve Ruslar, Osmanlı Devleti aleyhine İran'da propaganda yapmaktadırlar. Bu propagandaya göre; "Osmanlı ordularının İran'a hulûl etmelerinden maksatlarının, İran'da ihtilâl çıkarmak ve şu vesile ile Nizamüsaltana'yı reis-i cumhur nasb ve tayin ettirerek Tahran'a girmek ve bu suretle makam-ı âli-i saltanatı duçar-ı tezelzül eylemek" olduğu söylenmektedir.

Aynı beyannamede vatanperver aşiretlerin de Osmanlı askeri ile aynı safta yer aldığı vurgulandıktan sonra, Ruslardan kurtarılan İran topraklarının Şah Ahmet Kaçar namına Nizamüsaltana tarafından idare olunduğu belirtilmektedir. Tahran'ın da Ruslardan kurtarılmasının ardından Ahmet Şah'ın İran kuvvetlerinin başına geçeceği ve Nizamüsaltana'nın şahın emri altında çalışmalarına devam edeceği söylenmektedir.

Beyannamede özellikle dikkat çekilen bir diğer nokta da, İran halkının cihad-ı ekber ilânına bigâne kalmamaları yolundadır. Buna göre Ali İhsan Bey, "İranlılar, düşmanlarını, yani İngilizleri ve Rusları mahvetmeli, onlara fayda sağlayacak faaliyetlerden kaçınmalıdırlar." der.¹⁶⁴

2.3-2-3) XIII. Kolordu Kumandanı Ali İhsan Sabis'in İran Raporu

XIII. Kolordu bahsini, bu kolordunun kumandanı olan Ali İhsan Sabis'in İran hakkındaki mütalâalarını aktararak kapatacağız. Ali İhsan Bey, Kasım 1916'da, İran'a dair çok kapsamlı bir rapor hazırlamıştır. Önce askerî makamlara gönderilen bu raporun bir sûreti de Hemedan'dan Hariciye Nezareti'ne gönderilmiştir.¹⁶⁵

Ali İhsan Bey, altı aylık muzaffer bir seferden ve İran'da bilfiil icra edilmiş tetkiklerden sonra hazırladığını söylediği bu raporla, İran'ın içinde bulunduğu vaziyeti ve bu ülkeden neler ümit edilebileceği hakkındaki bilgileri aktarmaktadır. Böylelikle bazı memurların şahsî menfaatler temin etmek için

¹⁶⁴ BOA, HR.SYS. D: 2427, G: 26

¹⁶⁵ BOA, HR.SYS. D: 2337, G: 4

gerçeğe aykırı mütalâalar serdetmesi karşısında Osmanlı Devleti'nin yanlış fikir ve değerlendirmelere kapılmamasını sağlamak istemektedir. Ali İhsan Bey'in burada kastettiği memur, muhtemelen Tahran Ateşemiliteri Kaymakam Ömer Fevzi Bey'dir. İran'da mühim vazifeler ifa eden bu iki Osmanlı askeri arasında, yukarıda da işaret ettiğimiz ihtilâflar böylelikle bir kez daha açıkça ortaya çıkmaktadır.

Ali İhsan Bey raporuna şöyle başlamaktadır: "Evvelki raporlarımda izah ettiğim üzere İran'la Osmanlı arasında çeşitli ihtilâflar mevcuttur. Bu ihtilâflar, daha çok İran'daki hocalar tarafından körüklenmektedir. Halk tabakası her ne kadar bu ihtilâfı idrak edemediğinden ve isyanı bilmediğinden bize karşı faydasız muhabbetler gösterebiliyorlar; fakat bugün altı ay olmasına ve onca gayretlerimize rağmen İran'daki hocaların hakiki yardımlarını temin etmek mümkün olamamıştır. Cihat namına hiçbir faydalı fiil, icra sahasına konulamamıştır."

Cihad-ı ekbere karşı İranlıların ilgisizliğine işaret eden Sabis, ötede beride toplanan sınırlı sayıdaki yardımların sırf korkudan ve genellikle kendi baskılarıyla verildiğini belirtmektedir. Ona göre İran'daki zaferlerimize en fazla sevinmiş görünen Hemedan ahalisi bile, uzunca süre Hemedan civarında kalmamızdan hoşnutsuz olmuşlardır. Elli binden fazla nüfusu olan Hemedan'da, Yahudiler bize daha fazla yardımda bulunmuştur. Bugünkü İran halkı o kadar bozuk ahlâklıdır ki, din ve vatan namına hiçbir his ile mütehasşis değildir. Bizim zaferlerimizden sevinenler, bizim gelişimize değil, kendilerine çok fena muamele eden Rusların kovulduğuna seviniyorlar.

İran'da esasen derebeylik usûlünün müthiş bir sûrette câri olduğunu vurgulayan Ali İhsan Bey, bu usûlün cengâverlik kısmının ise halkta mevcut olmadığını yazmaktadır. Rapora göre, "Halkın büyük kısmı, zenginlerin elinde esir muamelesi görür. Maalesef bu zenginlerin büyük bir kısmı da İranlı olmuş Türk beyleridir. Huduttan Kirmanşah'a kadar Türk aşiretleri çoğunluğu teşkil etmektedir. Hemedan civarındaki Karagözlü taifesi, Hemedan'ın kuzeyindeki Afşar aşireti, daha kuzeydeki Şahsevenler ve Azerbaycan halkı

ve hatta İran tahtında hükümdar olan Kaçar sülâlesi Türk'tür. Bunlar kısmen Türkçe konuşurlar; ancak ahlâk bozukluğu bunları İranlılar kadar bozmuştur. Ümit ederdik ki bu Türk unsurları bize yardım etsinler; ama maalesef onca çabaya rağmen bu mümkün olmadı.”

Ali İhsan Bey'e göre İran halkı o kadar korkaktır ki, uzaktan görünen Kazak askerlerinin gölgeleri bile bunları sindirmeye kâfidir. Kazaklar bunların bu miskinliğini o kadar çabuk ve güzel öğrenmişlerdir ki, ahaliye tesir etmek için on Kazak askerinin kılıç çekip at koşturması yeterlidir. Rusların İran'a çoğunluğu süvari olan askerler sevketmesinin bir sebebi de budur.

Bütün bu olumsuzlukların yanında Ali İhsan Bey, gelecek için de İranlılardan ümitvar değildir: “Biz İran'da, ahalinin gözüne batacak seri zaferler kazandığımız, binlerce kilometrelik mesafeyi geçip Rusları kaçırmaya mecbur ettiğimiz ve ahaliyi teşvik için herşeyi yaptığımız hâlde, İranlılar Ruslara karşı din ve vatan müdafaası kaygısıyla ayağa kalkıp bize iltihak etmediler, bundan sonra da etmeyeceklerdir. Buna rağmen bize bir zararları olmasa ona da razı olacağım. Fakat maalesef münferit askerlerimizden ellerindeki silahı ve cephaneleri için Acemler tarafından öldürülen ve soyulanların adedi oldukça fazladır. Bundan başka menzil kafilelerinde taarruz ve yağma edilen kollar da nadir değildir.”

Osmanlı askerlerinin İran'da yaşadıkları olumsuzluklar, Ali İhsan Bey'e göre sadece askerî alanla da sınırlı değildir. İranlılar, askerî açıdan olduğu kadar ahlâkî cihetten de Osmanlı askerine zarar vermektedir. Hayfa denilen ve birkaç saatlikten birkaç aylığa ve seneliğe kadar uzayan geçici ve basit nikâh, askerlerin ahlâkını o kadar ifsad ve onları firara teşvik etmiştir ki adeta harpten sonra Hemedan ile hudut arasında yeni Türk kolonileri vücuda gelecektir. Silah ve cephanesiyle firar eden bir neferi Acem köylüsü saklamakta, ona Acem elbisesi giydirerek beş ilâ yirmi tümene (yani yüz elli-dört yüz kuruşa) nikâh ile bir Acem kızını veya dulunu hayfa usulüyle vermektedir. Buna mukabil elindeki mavzeri beş liraya ve cephanesini keza o kadar bir meblağa satmaktadır. Hayfa parası mahsub edildikten sonra altı

yedi lira da yeni köylü için sermaye hâsıl olmakta ve Konyalı Mehmet bu defa İranlı olmaktadır.

Askerî kabiliyet ve fayda açısından bakıldığında da Ali İhsan Bey'in İranlılar hakkındaki şikâyetleri devam etmektedir: "Aşiretlerden temin edilen askerler, top-tüfek patladığında etrafa kaçarak dağılıyor, muharebe bittikten sonra tekrar geliyorlar. Kürdistan aşiretleri nisbeten daha ziyade bize muhib ve taraftar ve cengâverdir. Fakat bunlar da birkaç gün cenk ve itina için geliyorlar birkaç gün beraber bulunduktan sonra yine gidiyorlar. Ruslarda ise bizden daha ziyade Acem aşireti ve atlısı mevcut olup bunlar her yerde Ruslarla beraber bize kurşun atıyorlar. Çünkü Rus her bir atlıya İngilizlerin hesabına ayda 15 ilâ 18 tümen (yani 350-360 kuruş) maaş veriyor. Faraza bugün Sultanabad civarında, Zillussultan maiyetinde 500'ü aşkın Acem atlısı bize karşı Ruslarla beraber muharebe ediyor."

Raporda yer alan eleştiri oklarından, Nizamüssaltana ile maiyeti de nasibini almıştır. Sabis, Nizamüssaltana'nın İran'daki icraatını ve tesirini "hiç" ile tarif etmektedir. Nizamüssaltana, halkı ve aşiretleri cihada iştirak noktasında hiçbir muvaffakiyet elde edememiştir. Hatta menzil hattının temininde bile acz içinde kalmıştır.

Büyük tenkitlerle dolu rapor, şu ifadelerle sona ermektedir: "Kendilerinde hiçbir kuvvet ve kudret olmayan bu milleti bize karşı böyle irade-i efkâra sevk eden esbabın Rus ve İngiliz parası olduğunda şüphe yoktur. Ve bu kadınlaşmış ve Yahudileşmiş milleti uyandırarak hiss-i istiklâl ve İslâmiyet ile mütehassis ve müteheyyc etmek için pek büyük sarf-ı mesâi ve mâlî fedakârlık lâzımdır. Bu mesâi ve fedakârlığın kendi memleketimizde sarfının daha faydalı neticeler vereceği aşikârdır."

Ali İhsan Bey'in çok sert ifadeler ve ithamlarla dolu bu raporunda verilen değerlendirmeler, esas itibarla incelediğimiz kaynakların pek çoğuyla büyük bir paralellik arz etmektedir. Ali İhsan Bey'in İran aşiretlerinin durumu, şiî ulemanın tavrı, bölgedeki Rus-İngiliz nüfuzu ve İran devlet adamları

hakkında ortaya koyduğu bu tespitler, Osmanlı Devleti'nin İran siyasetindeki başarısızlığının sebepleri üzerinde oldukça ufuk açıcı fikirler sunmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUSYA'DAKİ MART AYAKLANMASI VE

BOLŞEVİK İHTİLÂLİ'NDEN SONRA YAŞANAN GELİŞMELER

1917 yılında Rusya'da yaşanan Bolşevik İhtilâli, bütün 20. yüzyıl tarihini etkileyecek ve şekillendirecek olan büyük bir olaydır. Bu büyük olayın ilk önemli etkileri Birinci Dünya Savaşı'nın akışı üzerinde olacaktır. Dünya tarihini derinden etkileyen bu büyük olayın sebepleri, gelişimi ve safhaları üzerinde durmakta, konunun anlaşılması bakımından büyük fayda vardır.

Her büyük toplumsal olayda olduğu gibi Bolşevik İhtilâli'nin de uzak ve yakın sebepleri vardır. Armaoğlu, bu ihtilâlin derin sebeplerini, Fransız İhtilâli'nden beri Rusya'nın içinde meydana gelen uzun gelişmelerde aramak gerektiğini söyler ve bu gelişmeleri Rusya'daki fikir akımları, köylü meselesi ve işçi meselesi başlıkları altında ele alır.¹⁶⁶ Aynı tespit, Yusuf Hikmet Bayur'un tek bir cümlesinde ifadesini bulur: "Rusya'nın sanayi bakımından epey ilerlemiş olmakla birlikte sosyal adalet ve siyasal rejim bakımından çok geri olması..."¹⁶⁷ Rusya'nın içinde bulunduğu bu toplumsal şartlar, Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği büyük zorluklarla ve başarısızlıklarla birleşecektir. Boğazlar'ın açılabilmesi, Rusya'nın müttefiklerinden yardım alamaması ve halkın içinde bulunduğu büyük gıda sıkıntısı da eklenince, Rusya'da büyük bir ihtilâle dönüşecek olan sokak hareketleri başlayacaktır.¹⁶⁸

İhtilâli gerçekleştirmiş olan sosyalist gruplar arasındaki görüş ayrılıkları, Bolşevikler ve Menşevikler arasındaki mücadeleler bizim konumuzun hâricinde kalan meseleler olduğu için burada ele

¹⁶⁶ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.128 vd.

¹⁶⁷ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III Cilt, 4. Kısım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s.41

¹⁶⁸ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.131

alınmayacaklardır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki bu fikir ayrılıkları, hem Mart ayında başlamış olan ihtilâlin seyrini hem de kurulan geçici hükümetin tavrını belirleyen en önemli etken olmuştur.

Rusya'da ihtilâlin yolunu açan olaylar 8 Mart 1917 tarihinde yaşanmaya başlamıştır. Dünya Kadınlar Günü dolayısıyla dokuma sanayiinde çalışan kadınlar o gün Petersburg'da greve gitmişlerdir. Aynı gün ağır sanayi işçilerinin de katılmasıyla greve gidenlerin sayısı 90 bini bulur.¹⁶⁹ Bu büyük grevle birlikte iki gün içinde bütün şehir ayaklanır ve hükümet güçleriyle halk arasında çatışmalar yaşanır. Bolşevik ve Menşevik, bütün sosyalistlerin faaliyete geçtiği bu olaylar, 10 Mart'ta tam bir ihtilâle dönüşür. 12 Mart'ta "İşçilerin ve Askerlerin Sovyeti" kurulur ve hükümet görevlerini üzerine alır. İki günlük görüşmelerden sonra 14 Mart'ta geçici bir liberal hükümet kurulmasına ve çarın istifa etmesine karar verilir.¹⁷⁰

Kurulan bu geçici hükümet, savaşa devam kararında olan Menşeviklerin etkisi altında olmuştur ve bu durum, Rusya'daki iç karışıklıkların devamına sebebiyet vermiştir. Nitekim Kasım ayına kadar devam edegelen bu kargaşanın nihayetinde, Lenin ve Troçki'nin liderliği altındaki Bolşevikler, 7 Kasım 1917'de bir hükümet darbesi gerçekleştirmişler ve iktidarı ele geçirmişlerdir.¹⁷¹

3.1- Rus Ordusunun Durumu

1917 yılında Rusya'da var olan toplumsal rahatsızlık ve kıpırdanmalar, doğrudan doğruya Rus ordusuna da etki ediyordu. Aslında bu, pek tabii bir durumdu; çünkü askerlerin büyük bölümü, silah altına alınmış olan işçi ve köylülerdi. Toplumla ordu arasında var olan bu bağ, savaşın uzaması,

¹⁶⁹ Bayur, **a.g.e.**, s.59

¹⁷⁰ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.131

¹⁷¹ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.132

olumsuz sonuçları ve başarı elde edilememesi gibi sebeplerle birleştikçe daha da kuvvet kesbedecektir.

Rus ordusundaki çarlık karşıtı tavır, henüz ihtilâl gerçekleşmeden dahi görülebilir bir düzeydedir. Yusuf Hikmet Bayur'un yazdığına göre; "Petrograd işçilerinin ayaklandığı büyük ayaklanmadan önce ve az çok aynı zamana tesadüf etmek üzere çarı, bir demiryolu gezisi sırasında yakalamak, tahttan vazgeçmeye zorlamak, razı olmazsa ortadan kaldırmak için orduda ve Duma'da tasarılar vardı. Ocak 1917'de cepheden başkente gelen General Krimof, Duma önünde sızlanmalarda bulunarak durumun böylece sürüp gidemeyeceğini, eğer Duma, çarı tahttan indirmeye kalkışırsa orduca destekleneceğini bildirir. Düşmana karşı en başarılı saldırılarda bulunmuş olan General Brusilof'un da, eğer çarla Rusya'dan birini seçmek gerekecekse Rusya'yı seçeceğini söylediği yayılır."¹⁷²

Rus ordusunun bu durumu, 1916 yılı sonundaki bazı olaylarda da somut bir tavır olarak belirgin bir biçimde görülmektedir. 1916 Ekim ayında yaşanan bazı işçi olaylarında askerler, işçiler yerine onları vurmaya kalkan polislerin üzerine ateş açarlar. Aynı tavır, Mart ayaklanmalarında da görülür. Petrograd garnizonunda bulunan yaklaşık 120 bin kişilik ihtiyat kuvvetleri, ayaklanmalar sırasında işçilere destek verirler. Hatta bu ordu, anarşi ve ayaklanmanın ana kaynağı hâline gelir.¹⁷³

Rus ordusunun içinde bulunduğu bu disiplinsizlik ve kargaşa hâli, ihtilâlden hemen önce cephelerde de aynıyla vâkidir. 24 Şubat 1917 tarihinde Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir rapor, İran'daki Rus ordusunun bu hâlini açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Birer sûreti Başkumandanlık Vekâleti'ne, Hariciye Nezareti'ne ve Altıncı Ordu Kumandanlığı'na gönderilen bu rapor, İranlı bir binbaşının beyanatlarının tercümesidir. Bu raporun geniş özeti şöyledir:

¹⁷² Bayur, a.g.e., s.47

¹⁷³ Bayur, a.g.e., s.58-29

Ruslar gerek köylü ve gerek şehirli kadınların kemal-i vahşetle ırzlarına tasallut ediyorlar. Ama bu kabih ve çirkin fiilleriyle de iktifa etmiyorlar. Namuslarının müdafaası uğrunda kurban olup şehiden vefat eden bîçarelerin cesetlerini bile taarruzdan masun bırakmıyorlar. Rus ahalisi kendilerini medeniyetle perverde addedip şark ahalisini adeta hayvan veya yarı vahşi menzilde farz eyliyorlar. Hâlbuki hangi şarklı genç bir valideyi namussuzluğa ihzar etmek için memedeki yavrusunu karşısında yakmak gibi bir cinayet-i müthişeyi irtikap edebilir? Hangi bir şarklı mahza düşmanlık için birçok hamile kadınları yavrularının kundakları karlar ile örtmek üzere ne himmet ve meşakkate dûçar ve sahraya koşmaya icbar eder?

Bu dehşetengiz haberleri işitmekle mütehayyır olduğum esnada Sultanabad havalisine memuren gitmekliğim takarrür etti. Güzergâhımda Rusların taarruzatına uğramış ve çıplak ve aç kalarak dağ oyuklarına sığınmış zavallı, bedbaht ahaliyi gördüm. Bunlar haneleri harap ve namus ve şerefleri yağma olmuş bulunduğu hâlde firar etmişlerdi. Bîçareler yedimde bir kuvve-i kahirenin mevcudiyetini ve maiyetimdeki altı nefer süvari ile bu mezalim ve ta'diyata nihayet verebileceğimi ümit ediyorlardı. İhtiyar, kadın, genç ve hatta küçük çocuklar bile benim ve maiyetimin etrafını aldılar. Dest-i istirham ve niyazlarını bize doğru uzattılar. Jandarmalar nerede, Osmanlılar ne zaman gelecek, biz sizin evladınız değil miyiz; diye kimi Türkçe kimi Farsî olarak dilsiz suallerle kalbimi yakıyorlardı. Bu gibi olayların bazılarını aşağıda yazıyorum:

1- Sultanabad havalisinde bulunduğumuz esnada şehirle muvasalamız bulunduğundan Rusların taht-ı işgâlinde bulunan şehir ve civarında cereyan eden ahval-i elîmeden haberdar oluyorduk. Alınan malumat-ı mevsukaya nazaran Kazak ikâmetgâhını, bîçare müslüman kadınlarının felaketi olmuş, Ruslar her gece takım takım ahalinin evlerine cebren girip genç kadın ve kızları alarak kışlarına getiriyor ve bir iki gün onlarla eğlendikten sonra bırakıyorlarmış. Bu felaketlere dûçar olan ailelerin ekserisini tanıyorum. Ve lüzumunda isimlerini de zikredeceğim. Şehir ahalisi bu hususta birkaç defalar

Ruslara karşı kıyam etmişlerse de Rus kuva-yı müsellahası onlara faik olduğundan birkaç kişiyi kurşuna dizmişlerdir. Şehrin eşrafından biri -Hacı Ali Ağa ki maruf ve muteber bir tacirdir- Sultanabad'da kalamamıştır. Ahalinin Ruslara karşı kıyam ettiği esnada Ruslarla çarpıştıktan ve birkaç Rus katlettikten sonra şehirden çıkmış fakat hicretinden sonra Ruslar hanesini tahrip ve emlak ve eşyasını yağma etmişlerdir.

2- Kırk nefer Rus Kazağı (Karscan) karyesine gidip vergi mutalebesinde bulunmuşlar. Ahali Kazakların köye girmemeleri şartıyla vergi vermeyi kabul etmişlerdir. Ahali iane toplamakla meşgul olduğu esnada Kazaklar köye girmişler ve hamama gitmişler ve hamamdan çıkmakta bulunan bir kadını kılıç ile parçalamışlar. Hamamda olanların ne oldukları malumdur. Yine Kazakların bir takımı da köydeki kadınların peşine takılmışlar ve bu taarruzata uğrayan kadınlardan üçü kendilerini değirmen oluğuna atıp intihar etmişlerdir. Ruslar köydeki koyun, zahire ve saireyi yağma ettikten sonra çıkıp gitmişlerdir.

3- Pek çok köy, Rusların her türlü tecavüzatına maruz kalmışlardır. Sultanabad karyelerinde hiçbir karye kalmamıştır ki Ruslar tarafından taarruz edilmemiş olsun. Hususan Irak'ın en büyük mevakiinden olan Ferehan viran ve harap olmuştur.¹⁷⁴

Yukarıda geniş özetini vermiş olduğumuz rapordan da açıkça anlaşılıyor ki, cephedeki Rus askeri tam bir disiplinsizlik ve kargaşa içindedir.

Henüz ihtilâller patlamamışken bu hâle gelen Rus ordusu, ihtilâlin başlamasıyla daha da kötü bir duruma düşmüştür. Zira Rus ordusu da söz konusu ihtilâllerin içine çekilmeye çalışılmıştır. Hatta denilebilir ki, savaş bikkını ordu, ihtilâlin başarıya ulaşmasının en mühim âmili olmuştur. Bu durum, Rus ordusunu artık harp edemez bir hâle getirecektir.¹⁷⁵

¹⁷⁴ BOA, HR.SYS. D: 2341, G: 86

¹⁷⁵ E. Aysan, **Büyük Harpte İran Cephesi**, III. Cilt, İstanbul Askerî Matbaası, 1938, s.1

Rus ordusunun Mart ayındaki ayaklanma ve ihtilâlden sonra içinde bulunduğu durum hakkında bilgi sahibi olduğumuz bir başka kaynak, 28 Mart 1917 tarihli bir tahrirattır. Başkumandan Vekili Enver imzası taşıyan tahrirat, Rus ordusunda sosyalist ihtilâl üzerine meydana gelen bölünme, kargaşalık, disiplinsizlik ve iç çatışmalar hakkında; aynı zamanda Rusların Kürtlerle olan çarpışma ve münasebetleriyle Rus askerlerinin işlediği suçlara dair bilgiler vermektedir. Bu tahriratta özetle şunlar yazmaktadır:

İkinci ve Üçüncü Ordulardan Rusların askerî durumu, Kürtlerle olan münasebetleri, mahallî halka karşı muameleleri hakkında gönderilen raporların hülâsaları aşağıda verilmektedir:

Birinci Madde: Rus ordusunda resm-i selam kalkmış, hatta efrad büyük rütbeli subaylara selam vermemektedir. Rus efradı umumiyetle muharebeden zarar görmüş olup bir aya kadar sulh olacağı ve buna mecbur olacakları söylenmektedir.

Erzincan'dan gelenlerin ifadelerine göre Erzincan'da asker üç gün silah çatmış, harp mi sulh mü ne olacaksa olsun , biz hükümdarsız kaldık, bir şeye karar verilsin diyorlarmış.

İran'da da ihtilâl zuhur edip çar taraftarı olan süvarilerden bazılarının piyadeler tarafından katledilip askerlerin komutanlarına itaat etmemeye başladıkları bildiriliyor.

İkinci Madde: Hozat Mevki Kumandanlığı'ndan alınan bilgilere göre Kürtlerin bir iç kargaşa çıkarması veyahut Kemah tarafından Osmanlı askerlerine sarkıntılık etmeleri hususunda Ruslar tarafından daima propaganda yapılmaktadır. Kürtler hem Rusları hem de Osmanlıları okşayacak bir siyaset takip etmektedirler.

Üçüncü Madde: Ruslar, anâsır-ı muhtelifeyi tazyik hususunda pek ileri gitmişlerdir. Şüphe ettikleri her şahsı nefy veya idam ediyorlar. Bunlar arasında pek çok Ermeni vardır.

Erzincan'dan gelen adamların ifadesine göre Erzincan'ın Müslüman ahalisi Rusların taarruzlarına maruz bulunmaktadır. Ermeniler ile Kazaklar, Müslümanlara pek çok mezalim yapmaktadırlar. İslâmlar münferiden gidiyor. Erzincan'da Rus hükümet-i mahalliyesi geriye alınarak yerine Maksudin isminde birisi tayin edilmiştir. Belediye Reisi Hayri Bey'le Mustafa ve Faik maiyetiyle birlikte Erzurum yolu üzerinde itlâf edildiği söylenmektedir.¹⁷⁶

Rus ordusu bu kargaşa hâli içindeyken Mart ihtilâlinde sonra geçici bir hükümet kurulmuştur. Bu geçici hükümet, ordunun içinde bulunduğu olumsuz şartlara rağmen savaşa devam kararı almıştır. Hatta Harbiye Bakanı Alexandre Kerensky, Temmuz ayında Rus ordularını Batı cephesinde taarruza geçirmiştir. İki hafta kadar devam eden bu taarruz, Rus askerlerinin ve ihtiyat kuvvetlerinin savaşmak istememesi sebebiyle başarısız bir biçimde sona ermiştir.¹⁷⁷ Bu tarihten sonra ise Rusya'da daha da artan kargaşa ve Bolşevik-Menşevik mücadelesi, ordunun savaş kabiliyetini adamakıllı sarsmıştır. Netice itibariyle Ekim (Kasım) ihtilâliyle Rusya, Bolşeviklerin idaresi altına girmiştir.

Bolşevikler, işbaşına geçtikten bir ay kadar sonra orduda büyük değişiklikler yapmıştır. Bayur, Bolşeviklerin Rus ordusunda yaptıkları düzenlemeleri şöyle yazar: "Her birlikte erk, bir erler sovyetine verilir. Bu sovyet, ancak üç ay için komutan atayabilir ve o, her an seçmenlerinin genel toplantısında işten çıkarılabilir. Bir işe seçilmemiş olan eski subaylar er durumunda kalıp ayrıca gözaltında tutulmaktadırlar. Yine erlerce seçilmiş olan komiserler, komutanlığa seçilen subayları denetlemektedirler ve bunların her buyruğu uygulanabilmek için komiserin vizesini taşımalıdır. Bütün rütbeler kaldırılmıştır."¹⁷⁸ Bolşeviklerin bu düzenlemeleri, Rus ordusundaki disiplini tamamen yok edecektir.

¹⁷⁶ BOA, HR.SYS. D: 2434, G: 41

¹⁷⁷ Armaoğlu, a.g.e., s.127

¹⁷⁸ Bayur, a.g.e., s.94

3.2- Rusya'nın Savaştan Çekilmesi

Bolşevikler Rusya'da iktidarı tamamen ele geçirdikten sonra ilk iş olarak "topraksız ve tazminatsız" bir barış talebinde bulunmuşlardır. Bu talebe uygun bir biçimde çarlık döneminde yapılan gizli anlaşmaları yayınlamışlar ve İttifak devletleri nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. Bolşeviklerin bu girişimleri neticesinde Osmanlı ve Rusya arasında 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi imzalanmıştır. Bundan sonra ittifak devletleriyle Rusya arasında yapılan görüşmeler neticesinde 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır.

3.2-1) Brest-Litovsk Barışı ve İran

Bir hükümet darbesiyle Rusya'da iktidarı ele geçiren Bolşevikler, 8 Kasım 1917'de, yani ihtilâlin ertesi günü barış yapma kararı almıştır. Bizzat Lenin tarafından hazırlanan beyanname ile "arazi ilhakı ve tazminat talebinde bulunulmaksızın" barış akdedilmesi istenmiştir.¹⁷⁹ Bolşeviklerin bu talebi, konunun tafsilatı saded hârici tutulursa, Aralık 1917'de İttifak devletleriyle yapılan ateşkes antlaşmasının ardından gelen 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması'yla yerine getirilmiştir.

İttifak devletleri ve Rusya, yapılan mütarekenin ardından üç aydan fazla sürecek olan barış görüşmelerine başlamışlardır. 15 Aralık 1917 tarihiyle Fevzi Bey tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir telgraftan¹⁸⁰ anlaşıldığına göre, İran da bu barış görüşmelerine katılmak, en azından bir biçimde müdahil olmak istemiştir. Telgrafın verdiği bilgiye nazaran Nizamüsaltana, Ruslarla yapılacak olan barış antlaşmasının müzakerelerine, gayr-ı resmî bir surette olmak üzere Osmanlı heyeti içinde bir İranlı'nın da bulunmasını rica etmektedir. Daha evvelce yapılmış olan görüşme ve ittifaklarda kabul edildiği üzere bağımsız bir İran'ın vücuda

¹⁷⁹ Kurat, *Türkiye ve Rusya...* s.327

¹⁸⁰ BOA, HR.SYS. D: 2340, G: 69

getirilmesi için dikkate alınması gereken noktalar da belirtilmektedir. Buna göre belgede şunlar yazmaktadır:

“Maliye, askeriye ve jandarma işleriyle alâkalı olan müşavirlik işlerinde Rusların İran’ı serbest bırakması,

Rus devletinin bu maddedeki hukukumuz müdahale için istinad edebileceği vesaik şunlardır: “İran bera-yı istihdam ecnebi müşavirler celb edeceği zaman Rusya’nın menafiini muhal olmamak için evvel emirde Rusya ile teati-i efkâr eyleyeceği hakkında Rusya’nın ültimatomuna cevaben İran devletince yazılan 2 Muharrem 330 tarihli nota”

“Tevfik etmesi ve İran’ın istihdam edeceği asker miktarının memleketin ihtiyacıyla mütenasip olması hakkında, yani Rusya’nın bu kayıttan maksadı İran’ın kuvvetli bir orduya malik olmasını mendir. Rusya’nın ültimatomuna cevaben verilen Rebiülevvel 330 tarihli nota”

“Reis-i vüzera iken Sipahsalar tarafından şah hazretlerinin ve kabinenin malumatı olmaksızın Ruslara şimalde Rus zabitanı tarafından İran jandarma teşkilatı ve maliye komisyonunda memur bulundurması hakkını temin eden 5 Ağustos 916 tarihli tahrirat.”

Mülahazat: İşbu notalarla tahrirat esasen hükümsüz addedilebilir. Çünkü ecanibe verilecek bilcümle imtiyazatın tasdiki kanun-ı esasimiz mucibince mebusan ve ayana ait bir haktır ki marüzzikr mevadın itası İran için muzır ve cebren Ruslar tarafından alınmış vesikalar olduğu için bademada bunların meclislerce mazhar-ı kabul olma ihtimali yoktur.

Rus tebalarının İran’da ve İran tebalarının Rusya’da hukuk-ı beynelmilele tevfikân kavânin ve mehâkim-i mahalliye ile mahkumiyet-i mütekabilelerinin temini,

(Çünkü Türkmençay Muahedesi mucibince şimdiki hâlde umur-ı cezaiyede İran mehâkimi Rus tebası hakkında tayin-i cürm ve cezaya selahiyettar ise de cezanın icrası Rus konsoloslarına ait bir imtiyaz olmuştur. Ve gerek hukuk ve gerek ceza-i mehâkimde bir Rus tebasının muhakemesi esnasında Rus konsoloshane memuru hakk-ı huzura malik bulunuyor.)

Bahr-ı Hazar'da İran harp ve ticaret gemilerinin serbestçe seyr ü seferlerinin ve gümrük tarifesinin yeniden tetkiki ve ıslahı hakkının temini,

(Çünkü Türkmençay Muahedesi'yle İran'ın Bahr-ı Hazar'da harp sefinesi bulundurması men edilmiş olduğu gibi diğer bir karar ile de gümrük tarifeleri meselesinde İran'ın menafii tahdid edilmiştir ve şekl-i hazırı İran'ın terakkî ve inkişafına mani ve Rusya'dan maada devletlerin menafi-i ticariyesine gayr-ı muvafıktır.)

Bunlardan maada İran'ın istiklâl-i siyasî ve iktisadîsine münafî olarak İran ve Rus devletleri veya Rus tebasıyla İran devleti arasında akdedilmiş mukarrerat ve imtiyazat varsa temin-i ilga ve tebdiline bezl-i lütf ve ihsan buyrulması pek mühim fevaid-i esasiyeyi mucib olur.”

Nizamüsaltana'nın bu talebi, 30 Aralık'ta Hariciye Nezareti'ne iletilmiştir. İran'ın Brest-Litovsk müzakerelerine katılma talebi görüşmeler esnasında dile getirilmiş, ancak Almanya ve Avusturya, tarafından “başkaları için de örnek olur” çekincesiyle reddedilmiştir.¹⁸¹ Böylelikle İran, barış görüşmelerinin dışında tutulmuştur. Buna rağmen yapılan antlaşmada İran lehine hükümler de yer alır. Brest-Litovsk Antlaşması ile “İran ve Afganistan bağımsızdır ve toprak bütünlüklerine saygı gösterilecektir” denilmektedir. Ayrıca “İran'ın bölüşülmesiyle ilgili antlaşmalar hükümsüz olup bu ülke boşaltılacaktır” hükmü de antlaşma içinde yer almaktadır.¹⁸²

3.2-2) Ermeni ve Nasturilerin Durumu

Bolşevik İhtilâli sonrasında Rus Kafkas Ordusu hızla çözülmüş ve Rus askerleri mevzilerini terk ederek evlerine dönmeye başlamışlardır. Rus askerlerinin cepheyi terk etmesi, Rus işgâli altında bulunan bölgelerde asayişin de yok olmasına sebep olmuştur. Bu durumda Ermeniler, Rus ordusundan kalan silahları, cephaneyi ve iaşe ambarlarını ele geçirmiş, bir

¹⁸¹ Bayur, a.g.e., s.117-118

¹⁸² Bayur, a.g.e., s.136-137

Ermenistan devleti kurmak fikriyle Müslüman ahaliyi katletmeye başlayan birlikler ve çeteler kurmuşlardır.¹⁸³ Ermeniler, Rusların İran'ı tahliye ettiği dönemde, sınırın öte yakasında da aynı faaliyetlerini devam ettirmektedirler. İran'da yaşayan Ermeni ve Nasturiler, Urmiye ve Dilman civarında toplanmışlardır. Ayrıca Ruslardan ele geçirdikleri silahlarla bölgedeki müslümanları katletmeye başlamışlardır.¹⁸⁴

Esasen Ermeni çetelerinin bu faaliyetleri, savaşın başladığı ilk günlerden itibaren Osmanlı Devleti için bir şikâyet konusu olmuştur. Hariciye Nezareti Şifre Kalemi'nden İran Sefareti'ne, 26 Eylül 1917 tarihli takrire gönderilen 22 Ekim 1917 tarihli cevap, Osmanlı Devleti'nin bu şikâyetlerine ışık tutar mahiyettedir. Söz konusu belgede yazıldığına göre Osmanlı-İran ilişkilerinin dostane bir biçimde devam ettirilmesine rağmen, İran topraklarının harp zuhurundan itibaren İngilizlerin ve Rusların işgâli altına girdiği ve zaman içinde Rusların, Osmanlı hududunu tehdit edecek bir tarzda işgâli genişlettiği vurgulanmaktadır. Elde edilen Rus memurlarının gizli ve resmî haberleşmelerinden anlaşıldığına göre İran'daki Nasturi ve Ermenilerden çeteler oluşturulup Osmanlı toprağına musallat edilmektedir. Bununla beraber hudut civarındaki aşiretler de Osmanlı aleyhine kışkırtılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin harbe girişinden sonra Rusya, İran topraklarını bir üs olarak kullanmaya başlamıştır. Düşmanın bu nevi harekâtını engellemek ve İran'ı kurtarmak maksadıyla Osmanlı askeri İran'a girmiştir.¹⁸⁵

Osmanlı Devleti'nin şikâyetçi olduğu Rusya bağlantılı bu Ermeni ve Nasturi faaliyetleri, Bolşevik ihtilâlinden sonra da devam etmiştir. Ancak bu kez Nasturileri ve bilhassa Ermenileri kullanan devlet İngiltere'dir. Alman istihbaratına göre Kafkasya'da en iyi silahlandırılmış birlikler Ermenilere aittir. Hem düzenli Ermeni birlikleri hem de Ermeni çeteleri İngiliz ve Amerikan

¹⁸³ Aysan, **a.g.e.**, s.1; Çolak, **a.g.e.**, s.219

¹⁸⁴ Metin, **a.g.t.**, s.167

¹⁸⁵ BOA, HR.SYS. D: 2340, G: 51

savaş malzemeleriyle donatılmıştır. Sadece bu kadar da değildir, sivil Ermeni halk da silahlandırılmıştır; aynı zamanda para yardımı da almaktadırlar.¹⁸⁶

3.3- İran'da Rusların Boşalttıkları Yerleri Ele Geçirme Mücadelesi

1917 yaz aylarında Rusların artık savaştan çekilecekleri iyice anlaşılmıştı. Bu durumda Rusların kontrolü altında bulunan Kafkasya ve İran'da yeni bir mücadele başlayacaktır. Rusların arkalarında bıraktıkları boşluk, İngiltere, Osmanlı ve Almanya tarafından doldurulmak istenecektir.

3.3-1) İngiliz Faaliyetleri

1907'den beri İran'ın güneyini nüfuzu altına almış olan İngiltere'nin, Rusların bıraktığı bölgeleri de ele geçirmek istemesinin oldukça açık sebepleri vardır. Evvel emirde İran, sahip olduğu yeraltı ve yer üstü zenginlikleriyle İngiltere için önemli bir ekonomik menfaat kapısıdır. İran'ın tamamen kontrolü demek, büyük bir hammadde kaynağının ve pazarın İngiliz ekonomisine açılması demektir. Bu bağlamda İngilizler için hayati öneme sahip bir başka konu da Bakü petrolleridir. Zira Bakü'nün Türklerin ve dolayısıyla Almanların eline geçmesi, İngilizler için ciddi olumsuz sonuçlar doğurabilir; Bakü petrollerinin Batum üzerinden Almanya'ya gönderilmesi, Alman harp ekonomisi için büyük menfaatler temin edebilirdi. Ayrıca Bakü'nün Türkler tarafından zaptı, Pantürkist hareketlerin Türkistan'a sıçraması için bir basamak noktası olabilirdi.¹⁸⁷ Nitekim Rus ordusunun ihtilâl sebebiyle içine düştüğü kargaşa ve disiplinsizlik, bu ordunun İran'da asayişini temin ettiği bölgelerin de kargaşaya düşmesine sebep olmuştur. Bilhassa İran'ın doğu hududunda, Rus ihtilâlinden sonra ortaya çıkan kargaşa hâlinin de Afganistan ve Hindistan'a sıçrama ihtimâli, İngiltere'yi oldukça ürkütmektedir.

¹⁸⁶ Çolak, a.g.e., s.220

¹⁸⁷ Kurat, a.g.e., s., 533

İngilizler, sıraladığımız gerekçelerle İran'daki faaliyet alanlarını güneyden kuzeye doğru hızla genişletmeye başlamışlardır. Bu çerçevede geleneksel siyaset usûllerini İran'ın kuzeyinde de tatbik etmişler; para dağıtarak, subay heyetleri göndererek ve yerli ahaliyi asker olarak istihdam ederek nüfuzlarını genişletmeye çalışmışlardır. Bu sayede doğu hududunda baş gösteren karışıklıklar sonlandırılmış; bölgedeki asiler, şiddetli tedbirler alınmaksızın yatıştırılmıştır. Üstelik bu yolla dört bin de asker istihdam edilmiştir.¹⁸⁸ İngilizler daha kuzeyde ise ihtilâlden sonra Rusya'ya dönmeyen Rus birlikleri ile Ermeni ve Nasturileri kullanmaya çalışmıştır.¹⁸⁹

İngilizlerin, İran'ın kuzeyini ele geçirmeye mâtuf hareketleri, Ruşenî Bey tarafından büyük bir kızgınlıkla anlatılmaktadır. İngilizlerin hiçbir müşkülâtla karşılaşmaksızın İran'ın kuzeyine ulaşabilmesini İranlıların sağladıkları kolaylıklara bağlayan Ruşenî Bey'e göre, "İngilizler, bizi Bakü'de karşılamak için Irak'tan Enzeli'ye kadar 1200 kilometrelik bir İran sahasını hiç yorulmadan ve hiç bir kurşun atmadan üç günde otomobillerle kat ettiler; İranlılar İngilizlerin otomobillerinin süratini tezyid için bütün yollarda çalıştılar."¹⁹⁰

Anlaşıyor ki İngilizler, böylelikle bir taraftan Rus ordusu bakayası askerleri kullanarak, bir taraftan Ermenileri ve Nasturileri teşkilatlandırarak ve diğer taraftan az sayıda da olsa kendi birliklerini kuzeye sevk ederek İran'ı bir bütün olarak kontrol altına almaya çalışmıştır. İngilizlerin bu konuda başarı sağladıkları, ileride yaşanan olaylarla ortaya çıkacaktır.

3.3-2) Osmanlı Faaliyetleri

İngilizlerin İran'daki bu hedef ve faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin siyaset ve stratejisiyle tam bir zıtlık içindeydi. Bilindiği üzere İngilizler,

¹⁸⁸ Larcher, **a.g.e.**, II. Cilt, s.426

¹⁸⁹ Ruşeni, **İran'ın İç Yüzü**, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Matbaası, Ankara, 1926, s.5; Aysan, **a.g.e.**, s.2; Larcher, **a.g.e.**, s.427

¹⁹⁰ Ruşeni, **a.g.e.**, s.12

Rusya'da Mart ayaklanması yaşanırken Irak cephesinde Bağdat'ı düşürmüştü. İngilizler bundan sonra peyderpey kuzeye doğru yürüyüşlerini devam ettirmişlerdir. Dolayısıyla bir bütün olarak düşünüldüğünde, Irak cephesindeki gelişmelerle birlikte İran'ın kuzeyinin İngiliz kontrolüne girmesi, 6. ve 3. Osmanlı ordularının çemberlenmesi demektir. Askerî strateji açısından böyle bir durumun Osmanlı Devleti'nce makul karşılanması beklenemez. Buna ek olarak Osmanlı'nın Turan siyaseti hâlâ varlığını sürdürmektedir. Ancak Osmanlı Devleti'ni bu bölgede faaliyete sevk eden en canlı sebep, Rusların çekildikleri bölgede Ermenilerin silahlı faaliyete geçmeleri, bunların İngilizler tarafından kullanılmaları ve müslüman ahaliyi katletmeleridir.

Nitekim henüz Brest-Litovsk müzakereleri devam ederken Şubat ayı içinde doğu cephesinde Türk ileri yürüyüşü başlamıştır. Bu harekât için verilen emrin en önemli gerekçesi, bölgede yaşanan Ermeni zulmüne karşı koymaktır. Bu ilk ileri harekât, Nisan ayında Brest-Litovsk Antlaşması'nın öngördüğü vechile Kars'ı da içine alacak bir biçimde genişlemiştir.¹⁹¹

Bu Türk ilerleyişi, siyasî ve askerî kaygılarla Mayıs ayından itibaren Bakü'nün ele geçirildiği Eylül ayına kadar çeşitli safhalarla devam etmiştir.¹⁹² Osmanlı Devleti'nin, İran'ın kuzeyini de kapsayan bu Kafkas harekâtının çeşitli yönlerini ve yansımalarını arşiv vesikalarından da takip etmek mümkündür. Bu vesikalardan birine göre 19 Mayıs 1918 tarihinde İran büyükelçisi, Osmanlı askerlerinin iki yüz nefer ve bir subayla Saldoz'a, bir yüzbaşı kumandasındaki elli neferin de Savaşbulak'a girmiş olmalarını şiddetle protesto etmiştir.¹⁹³ İran'ın bu kabilden nota ve protestoları daha sonraki dönemde de devam etmiştir. 22 Ağustos 1918 tarihli nota şöyledir:

¹⁹¹ Aysan, **a.g.e.**, s.3 vd.; Çolak, **a.g.e.**, s.221 vd.

¹⁹² Osmanlı Devleti'nin bu devrede Kafkasya'daki faaliyetleriyle ilgili olarak daha fazla malumat için şu makalelere bakılabilir: Nasır Yüceer, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Dağıstan'a Askerî ve Siyasî Yardımı", **Türkler**, XIII. Cilt, Ed. Salim Koca v.d., Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.409-433; Mesut Erşan, "Kafkasya'da Son Türk Zaferleri", **Türkler**, XIII. Cilt, Ed. Salim Koca v.d., Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.434-439

¹⁹³ **BOA, HR.SYS. D: 2341, G: 11**

“...İran’ın Azerbaycan eyaletindeki emlak-ı emiriye ordu-yı hümayun tarafından tazyik ve haneler tahrî ve teftiş edilmekle beraber ahalinin iaşelerine ait mevcut erzakları dahi cüz’î fiyatlarla cebren ellerinden alınmakta olduğundan bu gibi ahvâl ve harekât-ı mütecavizaneye hatime verilmesi zımnında keyfiyetin daire-i aidesinden mahallî kumandanlıklarına serian bildirilmesi...”

Aynı tarihli bir başka notada ise;

“... Urmiye’de bulunan Amerika konsolosu ordu-yı Osmanî tarafından taht-ı tevkife alındığı, bu ise devlet-i metbuamın hukuk-ı hükümrânîsine mugayir bir muamele olmakla asla tervic olunamayacağından mumaileyhin bir an evvel serbest bırakılması lüzumu bildirilmekle...”

Ve bir diğerinde;

“... İran hududunda Şahtahtı’nda bulunan Osmanlı ordusu o havalideki hayvan ve zehairin nakline karar verdiklerinden bu ise ahali-i mahalliye’nin mutazarrır ve ileride duçar-ı müzayeka olmalarına sebebiyet vereceğinden bu gibi muamelat-ı gayr-ı marziyeden ictinab olunması lüzumu bildirilmekle...”

24 Ağustos tarihli bir başka notada;

“...Ordu-yı Osmanî tarafından İran’ın Azerbaycan eyaletindeki valilerden ve bankalardan dahi mevcut paraların istenilmesi gibi vukua gelen muamelât-ı tecavüzkârane üzerine ahali-i mahalliyeden dört yüz kişi Tahran’a gitmeye mecbur olduklarından kaide-i bîtarafî ahkâmına mugayir olan bu misillû tecavüzatın bir an evvel lüzum-ı men’i bildirildiğinden...”

22 Ağustos tarihli bir notada da;

“...Tebriz’de bulunan kumandan tevkif ve şehbender Cemal Bey’le devlet-i metbuamın bîtarafılığı hilafında olarak Selmas ve Saldoz havalisinin taht-ı tasarrufa geçirildiği ve mühimmatın dahi Tebriz’e gelmekte olduğu ve Osmanlıların bulunduğu mevkie erzak nakli için ahali-i mahalliye’nin

şehbenderhaneden vesika almaları lüzumuna dair birtakım intişaratta bulunduklarından kaide-i bîtarafîye mugayir ve efkâr-ı umumiyeği müşevveş bu gibi intişarattan ictinab olunması lüzumu bildirilmekle...”

1 Eylöl tarihli nota:

“... Merkezle Azerbaycan eyaleti arasındaki posta münakalâtıyla muhaberat-ı telgrafiye ordu-yı Osmanî tarafından müdahale ve tecavüz edilmekte bu ise malum-ı ali-i nezaretpenahîleri olduğı üzere muhalif-i usul ve kavânin olmakla min külli'l-vücuğ tecviz olunamayacağından bu gibi müdahelattan ictinab olunması lüzumu bildirildiğinden...”¹⁹⁴

İran'ın bu notaları karşısında Osmanlı Devleti de kendi haklarını savunmaktadır. 5 Temmuz 1918 tarihiyle Tahran Sefareti Müsteşarı Nüzhet Bey tarafından gönderilen telgraf, Osmanlı Devleti'nin pozisyonunu ortaya koymaktadır. Söz konusu telgrafa göre Nüzhet Bey, Osmanlı topraklarında faaliyet göstermek maksadıyla Azerbaycan'da toplanan Ermeni çeteleri hakkında İran hükümetine haber vererek bunların faaliyetlerinin engellenmesini talep etmiştir. Şayet bu yapılmazsa, Osmanlı Devleti'nin bunları engellemek için harekete geçeceğine işaret eden Nüzhet Bey, bu durumda İran hükümetinin muhtemel itirazlarının kabul edilmeyeceğini belirtmektedir. Fakat buna rağmen Azerbaycan'a gelen Osmanlı müfrezeleri İran hükümetince şiddetle protesto edilmiştir. Bu durum karşısından Nüzhet Bey, Azerbaycan'daki Osmanlı harekâtının, Kafkaslardaki genel durum ve Ermeni çetelerinden dolayı gerçekleştirilen bir askerî tedbir olduğunu “cevaben ve şifahen” belirttiğini söylemektedir. Bunun üzerine İran hariciye nezareti bu cevabın resmî yollardan ve yazılı olarak tekrar verilmesini talep etmiştir.

Bu durumun Osmanlı hükümetine haber verilmesinden sonra Hariciye Nezareti'nden verilen cevapta, İngilizlerin, İran tebasından 5 ila 8 bin

¹⁹⁴ BOA, HR.SYS. D: 2341, G: 39

arasında bir askerî kuvveti Şiraz'da vücuda getirdiği, İran'ın kuzeyinde ise İngiliz zabitlerinin Ermenileri teşkilatlandırdığı ve bazı Rusların da İngilizlerle birleşmek niyetinde bulunduklarından, bir tedbir olarak Osmanlı kuvvetlerinin Azerbaycan'a girmek mecburiyetinde olduğu vurgulanmış ve Azerbaycan'daki Osmanlı harekâtının muhatabının İngilizler olduğu belirtilmiştir.¹⁹⁵

3.3-3) Yeniden Alevlenen Osmanlı-Alman Rekabeti

1917 yılında Rusya'nın savaştan düşmesiyle birlikte Alman siyasetinin doğudaki hedeflerini yeni bir mecraya sevk ettiği söylenebilir. Bu yeni siyasetin özünü, büyük oranda hem savaş içindeki hem de savaştan sonraki iktisadî kaygılar oluşturmaktaydı. Almanya, savaşı devam ettirebilmek ve başarıya ulaşabilmek için çeşitli madenlere ve petrole ihtiyaç duyuyordu. Buna ek olarak bir taraftan beşerî ihtiyaçların karşılanabilmesi gerekiyordu. İtilâf güçlerinin Almanya'nın deniz yollarını ve dolayısıyla ticaretini kapatmaları, Almanya'yı bu gibi ihtiyaçlarını temin için doğudan ve Asya'dan temine mecbur bırakıyordu. İşte Almanya'nın 1917'den itibaren doğu siyasetinin esası bu düşünceye dayanıyordu.¹⁹⁶ Bu sebeptendir ki Almanya için Rusların çekilmelerinden sonra Kafkasya'nın ele geçirilmesi, en önemli hedeflerden biri olarak öne çıkmıştır. Nitekim Brest-Litovsk Antlaşması'yla İran ve Afganistan için temin edilen bağımsızlık ve toprak bütünlüğü, bu Alman siyaseti için bir zemin teşkiline matuf idi.

Almanya'nın sahip olduğu ve iktisadî menfaatlere yaslanan bu siyaset, İran'da ve bilhassa Kafkasya'da, müttefiki Osmanlı'nın Pantürkist politikalarıyla çatışma hâlindeydi. Osmanlı Devleti, bilhassa Kafkasya'da kurulmasını istediği tampon devletlerle Rusya'yı hududundan uzak tutmak ve Türklük ya da müslümanlık şemsiyesi altında bölgede -bilhassa Bakü'de-

¹⁹⁵ BOA, HR.SYS. D: 2341, G: 21

¹⁹⁶ Larcher, a.g.e. I. Cilt, s.162

yerleşmek istiyordu. Oysa bu durum, Almanya'nın gelecekteki menfaatleri için kabul edilemez bir politika idi. Bu sebeptendir ki Almanya, Kafkasya'da tamamen Osmanlı aleyhtarı bir siyaset takibine başlayacaktır. Bunun için de Almanlar, özellikle Gürcüleri kullanacaklardır.¹⁹⁷

Almanya için bilhassa Bakü petroleri son derece hayati bir öneme sahiptir. Bakü'nün bu durumu, Almanya tarafından 2 Temmuz 1918 tarihiyle açıkça ortaya konulmaktadır. Almanya'nın Bakü hakkındaki tasavvurları şu üç madde ile ifade edilmektedir:

"1-Savaş uzadıkça Almanya'nın savaş ekonomisi için gereksinim duyduğu petrol ve hammadde ihtiyacı gittikçe artmaktadır ve dolayısıyla Almanya'nın şu anda Romanya'dan getirttiği petrol savaşın ileriki aylarında yetersiz kalacaktır.

2-Eğer Kafkasya'dan Almanya'ya hammadde ve petrol akışı garanti altına alınmaz ise, 1919 yılındaki ekonomik durum belirsizleşecektir.

3-Ukrayna'daki mahsulün kullanılabilir duruma getirilmesi, Ukrayna'ya sağlanabilecek petrole bağlıdır. Romanya'nın bu ihtiyacı karşılayacak yeterli rezervi yoktur. Bakü petrollerinin Almanya için ne derece önemli olduğunu belirtmek için, bu petrolerin dörtte birinin Almanya'nın barış zamanındaki ihtiyacını karşılayabilecek miktarda olduğunu söylemek yeterli olur..."¹⁹⁸

Almanlar, Kafkasya'daki bu menfaatlerini koruyabilmek uğruna Osmanlı Devleti'yle karşı karşıya gelmeyi göze almıştır. Bir taraftan Gürcü birliklerinin yanında Osmanlı askerine karşı savaşmış, bir taraftan Bolşevik Rusya ile anlaşmaya çalışmışlardır. Hatta bu uğurda Azerbaycan Türkleri nezdinde dahi, petrol üzerinde sabit bir hak elde etme karşılığında kendilerini desteklemek üzere girişimlerde bulunmuşlardır.

¹⁹⁷ Tuncer Çağlayan, "İngiliz Belgelerine Göre Transkafkasya'da Osmanlı-Alman Rekabeti", **XIII. Türk Tarih Kongresi**, III. Cilt, 1. Kısım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002, s.415. Ayrıca bu konu, Mustafa Çolak'ın adı geçen eserinde müstakil bir bölüm olarak "Kafkasya Üzerinde Osmanlı-Alman Anlaşmazlığı" başlığı altında ele alınmıştır (s.219 vd).

¹⁹⁸ Çolak, **a.g.e.**, s.269

Bu Alman siyaseti, bölgede Bolşevik Devrimi'nden sonra oluşan müsait ortamın hakkıyla kullanılamaması sonucunu doğurmuştur. Nitekim kısa süre sonra İngilizler, bölgede üstünlüğü ele geçirmişler; Birinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle de bölgeyi tamamen hâkimiyetleri altına almışlardır.

SONUÇ

Batı Avrupa merkezli gelişmeler karşısında nispeten geri kalmış olan Osmanlı Devleti, yüzyıllara yayılan büyük bir siyasî ve idarî değişim süreci yaşamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nı, bu uzun sürecin koptuğu nokta olarak tespit etmek mümkündür. Bu savaş yıllarında Osmanlı Devleti ile İran arasındaki ilişkiler, Osmanlı'nın takip etmeye çalıştığı son büyük siyasetin izlerini taşımaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda İran'a yönelik olarak takip ettiği siyasetin hedefi, incelediğimiz belgeler ışığında şöyle görünmektedir: Osmanlı Devleti, Rus ve İngilizlerin işgâli altında bulunan İran'ın bağımsızlığından ve toprak bütünlüğünden yanadır. Osmanlı devlet adamlarının İran'a yönelik söylemleri hep bu minval üzere olmuştur. Bu kapsamda İran, savaş boyunca Rus ve İngiliz nüfuzundan kurtarılmaya, mümkünse teşkilatlandırılıp savaşa katılmaya çalışılmıştır.

Buna göre Osmanlı Devleti'nin harp yıllarında askerî açıdan sahip olduğu güce ek olarak, siyasî nüfuzunu da kullanmaya çalıştığını görüyoruz. Harbin hemen başında ilân edilen cihat, halife sıfatını taşıyan Osmanlı padişahının manevî gücünü kullanma çabasından başka bir şey değildir. Anlaşılan odur ki, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı yıllarında gerçekleştirmek istediği en büyük siyasî hamle, Türklük ve bilhassa İslâm ortak paydaları üzerinden nüfuzunu kullanmaktır. Burada şu noktanın altını çizmekte fayda vardır: Osmanlı Devleti'nin Pantürkist politikalarıyla Panislâmist politikaları birbirinin zıddı, alternatifi yahut birbirlerinden bağımsız birer kompartıman değildir. Bu iki siyaset, esas itibarla içiçe geçmiş bir biçimde yürütülmüştür.

Osmanlı Devleti'nin takip ettiği bu politikalar, müttefiki Almanya tarafından da kullanılmak istenmiştir. Hatta daha da ileri gidersek, bu politikaların Almanya'nın desteğiyle ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Almanya,

Osmanlı Devleti'nin manevî nüfuzunu kullanarak İslâm dünyasını İngilizlere karşı ayaklandırıp yanına çekmeyi planlamaktadır. Almanya'nın bu politikasının ana hedefi, Hindistan'daki İngiliz hâkimiyetini kırmaktır.

İşte İran, Osmanlı Devleti'nin Pantürkist ve Almanya'nın emperyalist hesaplarının adeta giriş kapısı gibidir. Bünyesinde pek çok Türk unsurun bulunduğu İran, yayıldığı coğrafya itibarıyla Türk dünyasına giden yolun eşiği mesabesindedir. Ayrıca Cihâd-ı Ekber'in Afganistan ve Hindistan'a uzatılması, ancak İran'ın elde edilmesiyle mümkündür. Osmanlı Devleti'nin Harb-i Umûmî'de İran'a yönelik faaliyetleri, işte bu büyük siyasî hesaplarla şekillenmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu siyaseti, İran'da iki büyük engele çarpacaktır. Bu engellerden ilki, çok tabîîdir ki İngiltere ve Rusya'dır; ikincisi ise daha umulmadık bir yerden, Almanya'dan gelmiştir.

1907'de İran'ın kuzeyine ve güneyine yerleşmiş olan İngiltere ve Rusya, Osmanlı ve Alman siyasetlerinin kendileri için taşıdığı tehdidi çok iyi bildiklerinden ciddi bir mukavemette bulunmuşlardır. Bu iki devletin Osmanlı siyasetini İran'a sokmama girişimleri anlaşılabilir bir durumdur. Fakat aynı tavrın Almanya tarafından gelmesi oldukça şaşırtıcıdır. Almanya'nın böyle bir politika takip etmesinin iki sebebi olduğu anlaşılıyor. Birincisi Almanya, İran'ı elde etme konusunda parasına çok fazla güvenmektedir. İkinci olarak Almanya, savaşı kazanacağından oldukça emindir. Bu sebeple yakın gelecekte İran'da kendisine rakip olabilecek bir devlet istememektedir; dolayısıyla İran'da, siyasetini Osmanlı'ya en çok yaklaştırdığı zamanda bile müstakil faaliyetlerde bulunmaktan geri durmamıştır.

Almanya'nın bu tavrı aslında Osmanlı Devleti için kabul edilebilir bir durum değildir; ancak buna rağmen hiç de ciddi bir tepki görmemiştir. Zira Osmanlı idarecileri, Almanya'nın maddî desteği olmaksızın İran siyasetinde başarıya ulaşamayacaklarına inanmaktadırlar. Esasen bu, oldukça isabetli bir öngörüdür. Bu sebeple Almanya Osmanlı Devleti'ni kendi siyasetine uygun biçimde kullanmaya çalışırken, Osmanlı Devleti de Almanya'yı aynı biçimde kullanmaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti'nin İran'a yönelik siyasetinin temelinde yatan ikinci büyük dinamik, askerî kaygılar olmuştur. Bilindiği üzere Rusya, Kafkas cephesinin bir uzantısı olarak İran'ın kuzeyine de askerî olarak yayılmıştır. Rusya'nın İran'daki bu yayılışı, Osmanlı Devleti'nin doğu cephesinde çemberlenmesi ve Anadolu'nun kolayca işgâl edilebilmesi riskini doğurmuştur. Bu risk, İngilizlerin İran'ın güneyinde ve Irak'ta gerçekleştirdiği askerî faaliyetlerle daha da artmıştır. Bu güvenlik kaygıları, Osmanlı Devleti için İran siyasetini daha da hayatî bir mesele hâline getirmiştir.

İran'da merkezî hükümet, İngilizlerin ve Rusların askerî ve siyasî faaliyetlerini durdurabilecek güçten mahrumdur. Bu sebeple Osmanlı Devleti, İran'ın bilhassa batı hudutlarında askerî faaliyetler göstermeye ve bu kapsamda İran aşiretlerini kullanmaya çalışmıştır. Ancak İran'ı elde etme yolunda ortaya konan aşiretleri ele geçirme çabalarında da başarı sağlanamamıştır.

Bu noktada Osmanlı siyasetinin başarısızlığının sebepleri üzerinde de durmak gerekir. Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu siyasî ve askerî hedeflerle elinde mevcut olan imkân ve vasıtalar arasındaki dengesizlik, herhalde ciddi bir başarı sağlanamamasının en büyük sebebidir. Osmanlı Devleti, ittihad-ı İslâm ve Turan siyasetlerini gerçekleştirebilecek büyük maddî imkânlardan mahrumdur. Bu sebeple her zaman müttefiki Almanya ile hareket etmek, kimi zaman onunla bile çatışmak zorunda kalmıştır. Bu durumun en açık örneği, Rusya'nın Bolşevik İhtilâli sonrasında savaştan çekilmesiyle görülmüştür. Rusya'nın çekildiği bölgelerde ortaya çıkan büyük imkânlar, Osmanlı ve Almanya arasındaki rekabet yüzünden ümit edildiği ölçüde kullanılamamıştır.

Osmanlı başarısızlığının arkasındaki bir diğer önemli sebep, sistemli ve planlı bir teşkilatın olmayışıdır. Osmanlı memurları ve devlet adamları, sadece İran'da değil, bütün harp sahalarında çok büyük hedeflere sahiptir. Bunun için ihtiyaç duyulabilecek vatanperverlik, cesaret ve kabiliyete de ziyadesiyle maliktirler. Ancak bu insanlar arasında ciddi bir koordinasyon problemi olduğu çok açık bir biçimde ortadadır. Üstelik bu kişiler arasında

büyük bir hedef birliğinin olduğu kabul edilse dahi, bu hedefe yönelik bir ortak hareket etme imkânı olduğu söylenemez.

Netice itibariyle Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda İran'ı Rus ve İngiliz işgâlinde kurtarmak, teşkilatlandırıp kendi yanında savaşa sokmak için büyük mücadeleler vermiştir. Ancak harp sahalarındaki umûmî başarısızlık, Osmanlı Devleti'nin İran siyasetinden de başarısız bir biçimde çekilmesine sebep olmuştur.

KAYNAKÇA**A- Arşiv Vesikaları**

BOA, HR.SYS.	Dosya: 2167
BOA, HR.SYS.	Dosya: 2168
BOA, HR.SYS.	Dosya: 2294
BOA, HR.SYS.	Dosya: 2312
BOA, HR.SYS.	Dosya: 2320
BOA, HR.SYS.	Dosya: 2337
BOA, HR.SYS.	Dosya: 2338
BOA, HR.SYS.	Dosya: 2339
BOA, HR.SYS.	Dosya: 2340
BOA, HR.SYS.	Dosya: 2341
BOA, HR.SYS.	Dosya: 2417
BOA, HR.SYS.	Dosya: 2423
BOA, HR.SYS.	Dosya: 2424
BOA, HR.SYS.	Dosya: 2425
BOA, HR.SYS.	Dosya: 2427
BOA, HR.SYS.	Dosya: 2430
BOA, HR.SYS.	Dosya: 2434

B- Araştırmalar-İncelemeler

ABRAHAMİAN, Ervand, **Modern İran Tarihi**, Çev: Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009

ALLEN, W.E.D., MURATOFF, Paul, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966

ARMAOĞLU, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003

_____, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, Alkım Yayınevi, 14. Baskı

ATABAKİ, Touraj, “Başkasını Reddederek Kendini Yenilemek: Pan-Türkçülük ve İran Milliyetçiliği”, **Orta Asya ve İslâm Dünyasında Kimlik Politikaları**, Derleyenler: William Van Schendel, Erik J. Zürcher, Çev: Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa**, III. Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985

AYDIN, Mustafa, **Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2005

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III. C., 3. K., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983

_____, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III. C., 4. K., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983

BEYAT, Kave, **İran ve Ceng-i Cihani-yi Evvel: Esnadi Vezaret-i Dahile (Iran and the First World War: Documents of the Ministry of Interior)**, İntişarat-ı Sazman-ı Esnad-i Millî-yi İran, Tahran, 2002

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918, III. C., 1. K., Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1979

BLAGA, Rafael, **İran Halkları El Kitabı**, Yayınevi ve Yeri Yok, 1997

BURAK, Durdu Mehmet, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri**, Babil Yayınları, Ankara, 2004

Cemal Paşa, **Hatıralar**, Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006

CLEVELAND, William, **Modern Ortadoğu Tarihi**, Çev: Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008

ÇAĞLAYAN, K. Tuncer, "İngiliz Belgelerine Göre Kafkasya'da Osmanlı-Alman Rekabeti", **XIII. Türk Tarih Kongresi**, III. C., 1. K., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002

ÇAKMAK, Fevzi, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, Genelkurmay Matbaası, Ankara, 1936

ERŞAN, Mesut, "Kafkasya'da Son Türk Zaferleri", **Türkler**, XIII. C., Ed. Salim Koca v.d., Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002

ÇOLAK, Mustafa, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006

Golç Paşa'nın Hatıratı, İstanbul'da (1914-1915), Irak ve İran'da (1915-1916), Çev: Salih Mayakuşu, İstanbul Askerî Matbaası, 1923

HALE, William, **Türk Dış Politikası 1774-2000**, Çev: Petek Demir, Mozaik Yayınları, İstanbul, 2003

HOBBSAWM, Eric, **Sanayi ve İmparatorluk**, Dost Kitabevi, Ankara, 2008

İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale, Karargâh-ı Umûmî İstihbarat Şubesi, 1331

İran Ordusu Tarihçesi, Matbaa-i Askeriye, 1326

İran'a Dair Askerî Raporlar, I. C., İstanbul Matbaa-i Askeriyesi, 1332

KARABEKİR, Kâzım, **Birinci Cihan Harbi'ne Neden Girdik**, Emre Yayınları, İstanbul, 1995

KENAN, Mehmed, **Büyük Harpte İran Cephesi**, I. ve II. C., Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği, Ankara, 1928

KELEŞYILMAZ, Vahdet, "Belgelerle Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na Giriş Süreci", **Erdem**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, C. 2, S. 31, Mayıs 1999

_____, **Teshkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999

KURAT, Akdes Nimet, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1966

_____, **Türkiye ve Rusya**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970

KURTCEPHE, İsrail, BALCIOĞLU Mustafa, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi, Hüseyin Rauf Bey Müfrezesi", **OTAM**, S. 3, Ankara, Ocak 1992

_____, "Türk Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İran Siyaseti", **OTAM**, S. 3, Ankara, Ocak 1992

KURTCEPHE, İsrail, AKGÜL, Suat, “Rusya’nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri”, **OTAM**, S. 6, Ankara, 1995

KÜÇÜK, Cevdet, “İran-İrak Hududunu Belirleyen 1913 Tarihli İstanbul Protokolü”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Doğumunun 100.Yılında Atatürk’e Armağan, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1981

LARCHER, M., **Büyük Harpte Türk Harbi**, I. II. ve III. C., Çev: Mehmet Nihat, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1927

MERİÇ, Cemil, **Kırk Ambar**, II. C., İletişim Yayınları, İstanbul, 2006

METİN, Barış, “**Birinci Dünya Savaşı’nda İran Coğrafyasında Etnik, Dinî ve Siyasî Nüfuz Mücadeleleri**”, Basılmamış Doktora Tezi

OKDAY, İsmail Hakkı, **Yanya’dan Ankara’ya**, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1975

ORBAY, Rauf, **Cehennem Değirmeni**, I. C., Emre Yayınları, İstanbul, 1993

ORTAYLI, İlber, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002

RENOUVIN, Pierre, **1. Dünya Savaşı ve Türkiye (1914-1918)**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004

Ruşeni, **İran’ın İç Yüzü**, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Matbaası, Ankara, 1926

SABİS, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi**, III. C., Nehir Yayınları, İstanbul, 1991

SANDERS, Liman von, **Türkiye’de Beş Sene**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2006

SARAY, Mehmet, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006

SARIKAYA, Yalçın, **Tarihî ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008

SARISAMAN, Sadık, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz ile İrtibatlı Bazı Teşkilât-ı Mahsûsa Faaliyetleri", **OTAM**, S. 7, Ankara, 1996

_____, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Bahtiyari Politikası", **OTAM**, S. 8, Ankara, 1997

_____, "I. Dünya Savaşı'nda İran Avşarları ve Türkiye (1914-1917)", **Türkler**, XIII. C., Ed. Salim Koca v.d., Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002

_____, "Ömer Naci Bey Müfrezesi", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi Atatürk Yolu**, S. 16, Kasım 1997

SCHULZE, Hagen, **Avrupa'da Ulus ve Devlet**, Çev: Timuçin Binder, Literatür Yayınları, İstanbul, 2005

SORGUN, Taylan, **Halil Paşa İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**, Kamer Yayınları, İstanbul, 1997

YENİSEY, Gülara, **İran'da Etnopolitik Hareketler 1922-2004**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008

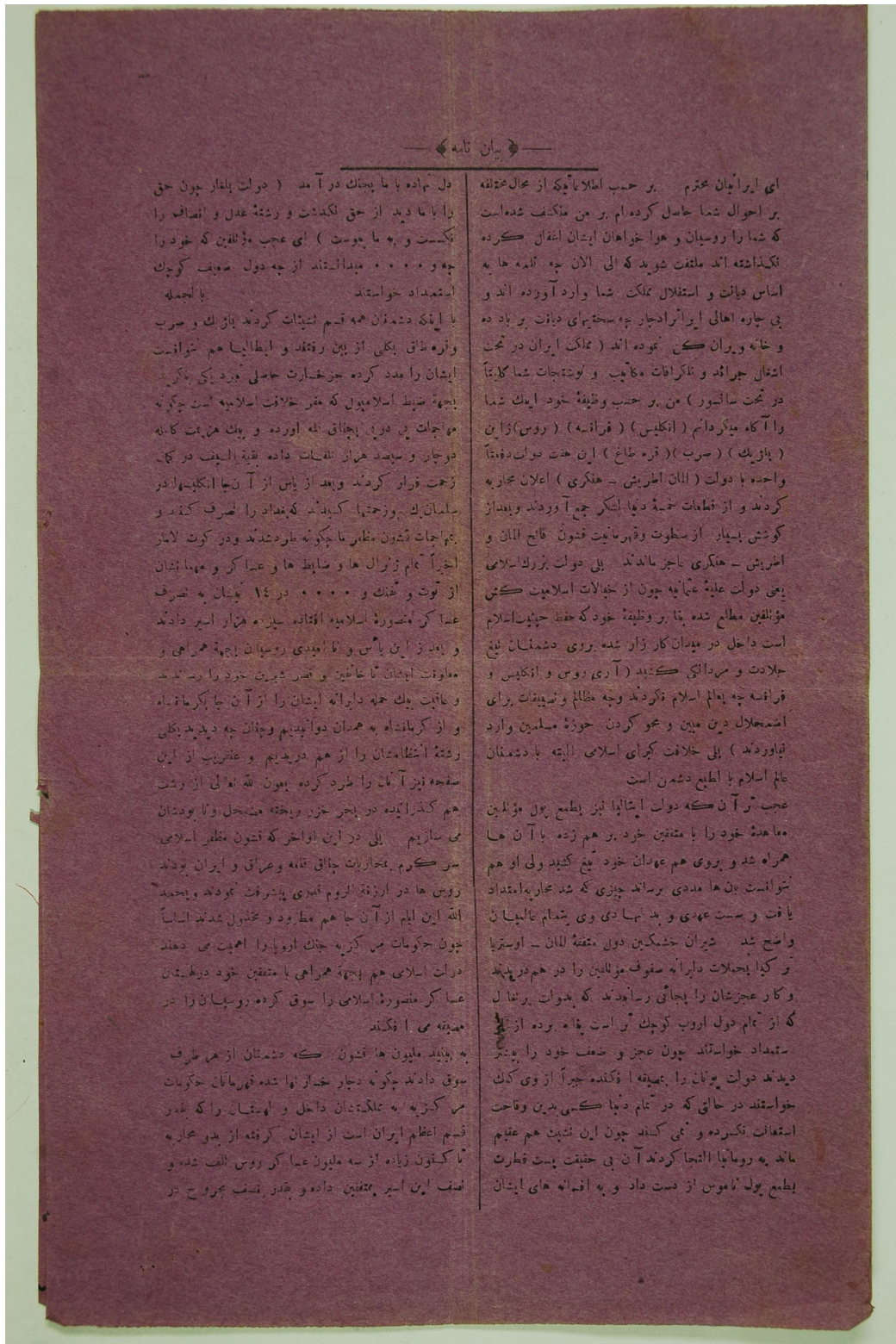
YÜCEER, Nasır, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Dağıstan'a Askerî ve Siyasî Yardımı", **Türkler**, XIII. C., Ed. Salim Koca v.d., Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002

EKLER

EK: I- İran haritası (Erişim: http://img1.loadtr.com/b-385421-%C4%B0ran_haritas%C4%B1.jpg 12 Mayıs 2010)

EK: II- Ali İhsan Sabis tarafından İranlılara hitaben neşredilen beyannamenin ilk sayfası

EK: III- Enver Paşa ve Nizamüssaltana'nın imzaladığı anlaşmanın metni

“12.11.1917

İran ve Osmanlı Devletleri arasında imzalanan muahedenin ahkâmıdır:

- 1- *Tahran'da Sultan Ahmed Şah hazretlerinin muvafakatleriyle İran reis-i vüzerası ve hariciye nazırıyla Devlet-i Aliyye-i Osmaniye sefir-i kebiri arasında bi'l-müzakere kabul edilip imzası tehire uğrayan muahede aynen muteber addedilecektir.*
- 2- *Osmanlı ve İran devletleri Tahran'da tanzim edilen birinci maddede mezkur muahedenin metni mucibince akd-ı ittifak etmişlerdir. Bu ittifak ebedî ve tedafü'dür.*
- 3- *Devleteyn-i aliyyeteyn-i müteahedeyn istiklal-i siyasî ve iktisadî-i dahilî ve haricî ve tamamîyet-i mülkiyelerini mütekabilen temini yekdiğerlerine taahhüt ederler.*
- 4- *Her iki devlet tebası yekdiğeri arazisinde mütekabilen hukuk ve müsaadat-ı mukarrereden tamamen müstefid olacaklardır.*
- 5- *Devleteyn-i müteahedeyn işbu meahede mevadına münafi olmamak şartıyla diğér devletlerle mukavele ve muahedeler akdedebilirler.*
- 6- *Devleteyn-i aliyyeteyn Tahran'da Osmanlı-Alman ve Avusturya süferasıyla reis-i vüzerâ Müstevfilmemalik arasında tezekkğr ve kabul edilip Rusların muhacematıyla imzası tehire uğrayan müşterek muahedenin Osmanlı-İran-Alman ve Avusturya devletlerince imza edilmesine sa'y edeceklerdir.*
- 7- *İşbu ahidname sulhten evvel olmak üzere Sultan Ahmed Şah Hazretlerinin imzaya muktedir bulunacakları tarihten üç ay sonra tarafeyn hükümdarları tarafından imza ve tasdik edilecektir.*

8- Bu ittihad ameliyatının terakkîsi ve ahidname mevadına ait teferruatın ve ahkâm-ı tatbikiyyesinin izahı zımında tarafeynin tasvibi ile icap eden muahede ve mukaveleler zeylen tanzim ve ilhak edilecektir.

Bağdat, 22 Recep 34

(İşbu suret Nizamüsaltana Hazretleri nezdindeki aslına mutabıktır)

Enver Paşa ve Nizamüsaltana arasında ortak düşmana karşı Osmanlı kuvvetlerinden bir kısmını İran'a sevk etmek üzere akdedilen muahedenin zeylidir:

Madde 1: Osmanlı Devleti düşman-ı müştereki def için İran'a lüzumu miktar asker sevk edecektir.

Madde 2: İran kuvası kendisini düşmana karşı müdafaa edebilecek hâle gelince yahut muhasamat hitam bularak musaleha olunca Osmanlı toprağına avdet edecektir.

Madde 3: Osmanlı kuvvetleri İran'da bulunduğu müddet esnasında Hazret-i Şehriyarî Sultan Ahmed Şah'ın idaresinde bulunacaktır.

Madde 4: İran dahilindeki mukarrerat ve harekât-ı harbiyeye İran hükümeti muavenet-i لازمada bulunacaktır. İran umur-ı dahiliyesine temas eden aksama Nizamüsaltana nezaret edecektir.

Madde 5: Bütün İran kuvvetlerinin riyaseti doğrudan doğruya Nizamüsaltana hazretlerine ait olacaktır.

Madde 6: Osmanlı-İran kuvvetleri beynindeki revabıt ile işbu kuvvetler arasındaki münasebatı Nizamüsaltana icabına göre Altıncı Ordu Kumandanlığı veya başkumandanlık ile muhabere ederek tertip ve temin eyleyecektir.

Madde 7: Nizamüsaltana hazretlerinin karargâhında sahib-i selahiyet erkân-ı harbiyesi bulunacak, bunun reis ve azalarını nizamına tevfikân intihab

edecektir. Osmanlı ataşemiliteri İran karargâh-ı umumîsine merbut kalacaktır. İcabı takdirinde hükümet-i Osmaniye'den zabitan ve küçük zabitan talep eyleyecektir.

Madde 8: Devlet-i Aliyye-i Osmaniye esliha ve cephane ve levazım-ı saire ile İran ordusuna ait bilcümle mesarîf-i harbiyeyi hükümeteyn arasında tespit edilecek miktarda düvel-i müttehide ile müttefikan veya münferiden ve sürat-i mümkün ile tedarik ve müşarünileyhe teslim eyleyecektir.

Madde 9: Marû'z-zikr maddedeki levaim ve mesarîf-i harbiye Devlet-i Aliyye-i Osmaniye tarafından şerait-i mahsusa altında ve makbuz mukabilinde İran hükümeti namına memurlarına teslim edilecektir.

Madde 10: İcabı takdirinde ve tarafeynin tasvibi ile şu mukarrerata zeyl olmak üzere diğer mevad dahi ilave edilecektir.”

ÖZET

[ARIKAN, Mustafa]. [Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı-İran İlişkileri (1914-1918)], [Yüksek Lisans Tezi], Ankara, [2010]

Osmanlı arşiv vesikalarına dayanılarak hazırlanan bu tezde, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti ile İran arasındaki ilişkiler incelenmiştir.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında İran, güneyden İngilizlerin, kuzeyden Rusların işgâline uğramıştır. İran devletinin içinde bulunduğu askerî, siyasî ve toplumsal vaziyet, bu işgâlin gerçekleşebilmesinin en önemli sebebidir. İran'ın işgâl edilmesi Osmanlı Devleti açısından büyük bir askerî tehdit oluşturmaktadır. Bu sebeple söz konusu dönemde Osmanlı Devleti, İran'la yakından ilgilenen bir siyaset izlemiştir. Osmanlı Devleti'nin İran'a yönelik bu siyaseti, sadece askerî kaygılardan ibaret olmamıştır. Halifeliğin nüfuzunu kullanarak önce İran'ın, sonra da İran üzerinden Afganistan ve Hindistan'ın savaşa katılması için çalışılmıştır. Ne var ki Almanların da büyük umutlarla desteklediği bu proje gerçekleşememiştir. Başarısızlığın arkasındaki en önemli sebep, yapılan planlarla eldeki mevcut imkânların dengesizliği olmuştur.

Anahtar Kelimeler:

1. İran
2. Osmanlı Devleti
3. Birinci Dünya Savaşı
4. Cihad-ı Ekber
5. XIII. Kolordu

ABSTRACT

[ARIKAN, Mustafa]. [Ottoman-Persian Relations According To Ottoman Archives Documents (1914-1918)], Ankara, [2010]

Prepared on the basis of the Ottoman archive documents in this thesis, in the First World War, relations between the Ottoman Empire and Iran were investigated.

In the First World War, Iran was occupied by British from the south and by Russians from the north. Located within the Iranian government, the military, political and social situation is the most important reason for this invasion is able to perform. For this reason, Ottoman Empire followed a policy of closely against to Iran in this period. The policies of Ottoman Empire against Iran not only consists of military concerned. Ottoman Empire wanted to influence to Iran, India and Afghanistan with Caliphate force. However these projects have not been realized. The major reason behind the failure of these plans was imbalance of the present opportunity.

Key Words:

1. Iran
2. Ottoman Empire
3. First World War
4. Holy War
5. XIII. Army Corp

